

RADIOSCOLA

EDIZIUN DELLA CUMINONZA RADIO ROMONTSCH / ORGAN DELLA CUMISSIUN RADIOSCOLA

Redacziun: Alfons Maissen

Emissiuns 107, 108, 109, 110, 111

Stampa Romontscha Mustér

L'Uiaa Civila Americana (1861 — 65): Capitulaziun ella casa-cumin de Appomatox (Virginia), ils 9 d'avrel 1865. Il general della Confederaziun sudista, Robert E. Lee (dretg), dat il maun della parola d'honor al victur, general Ulysses Grant, commandant dellas forzas dell'Uniun nordica. In mument de crisa e grondezia ella historia americana.

Las 5 emissiuns Radioscola suandontas ein elaboradas da *Augustin Maissen*, professor a *Chapel Hill*, USA. — Las mesjamnas dallas 10.20 — 10.50 h ein reservadas allas emissiuns d'emprema ga, ils venderdis dallas 14.30 — 15.00 h allas repetiziuns. — Il tetel general per tuttas 5 emissiuns secloma: ILS STATS UNI DELL'AMERICA.

AMERICA I: *La colonisaziun dell'America*, ME, ils 4.10.72. Rep. VE, 6.10.72

AMERICA II: *L'anflada dil niev mund e sia conquista*, ME, ils 20.9.72. Rep. VE, 29.9.72

AMERICA III: *La fundaziun dils Stats Uni dell'America*, ME, ils 11.10.72, Rep. 13.10.72

AMERICA IV: *L'expansiun viers igl occident*, ME, ils 18.10.72. Rep. 20.10.72

AMERICA V: *Ils Stats Uni: Pussonza mundiala*. Questa davosa emissiun vegn dada pér la primavera 1973.

L'America e nus Grischuns

Nos numerus compatriots, entiras famiglias e singuls, che han zacu duront ils davos tschentanners bandunau nossa tiara, — e cons vegnan quei bein ad esser stai? — han ella nova tiara della cucagna bein il bia giu auter de far che de sriver sur lur novas cuntras, lur relaziuns tuttafatg diversas, bia pli vastas; talas informaziuns vessen surviu als de casa de muossavia geografic, historic, demographic. Era oz ei il contact pli profund sur historia e svilup, sur il bugliadetsch de pievels, ideas e tendenzas, mo cunzun sur della fisionomia della schi variada tiara e continent buca pusseivels senz'auter. Onz meglier stat ei cun quei ch'ls Americans lavuran e traffican ell'economia, ella tecnica sco gronds pioniers, en uiaras ordeifer, sur politica mundiala, revoltas internas. Era cuntras e marcaus de tut speciala impurtonza, la veta extrema ed exaltada, che tangheschan gie mo pintgas parts digl entir territori, ein enconuschen-tas a mintg'in.

Pli lunsch viaden el ravugl normal e quiet arrivein nus strusch senza agids artificials de film, maletgs e descripziuns. La megliera practica fuss quella de serender, buca mo per in'jamna, ella tiara sezza. Mo las extensiuns ein schi giganticas, la cuorta historia dils Americans schi concentrada e serrada, ils pievels schi numerus e divers en caracter e tempra che stuessen sebuglir, treis razzas principalas, sper nundumbrevilas subdivisiuns, religiuns e sectas religiosas, en biars marcaus glieud provenienta da varga 50 tiaras d'auters continents e patrias de varias idiologias, pievel de 208 milliuns, naziun dominonta sin quest mund, nunditgont in smugl demographic ed etnografic! Tgi less tschaffar mo en garnins tut quellas pusseivla- e nunpusseivladads?

Reals contacts, directs ein scars e superficials. Quei san quels il meglier che han atgna glieud vi sur mar. Las bibliotecas en nossa tiara possedan e cumpran plitost ovras sur l'Africa e sur l'Asia, che ovras magistralas sur l'America.

Era nos cudischs de scola laian nus pulit en marveglias, — cun siat ureglias. Ellas scolas medias van ins savens mo a spass per las renoma-das costas orientalas entuorn, arrivian els marcaus sco Washington, New York, Chicago, San Francisco, contonschan ils Gronds lags interns, enqual flum sco per semeglia il Mississippi-Missouri, san enzatgei sur las veglias culturas dils pievels primitivs precolumbians. Pia, sblucond spati-tschadamein enqual ies pli pulpius de carn, schiglioc sbluccada superficiala per liung e per lad, mo las baias schi numerusas e profundas ein buca de tscharner, bia meins il ver trafficar e patertgar dil pievel. Tochen egl intern dellas caussas tonscha nossa paupra grefla mo sco cun tschocca palpada. Era il lungatg, per esser sincers, ei a paucs veramein dumigneivels, e gest lezs che han per la gronda part plitost interess commercial e politic. Quei e tut tschei, fatg si cun pugn de tala maniera, pretenda d'esser precauts el giudicar quei pievel che nus enconuschein gnanc a mesas, quels mellis marcaus e flums, muntognas e cadeinas, mellis universitads e scolas de tutta specia, gronds spérts, rihezia e paupradad, tut in sper l'auter, 50 stats, tiara 250 gadas pli gronda che la Svizra. L'entira America dil nord 500 ga pli gronda che nossa tiaretta.

Per quels e per biars auters motivs essan nus engrazieivels ad *Augustin Maissen*, professor a *Chapel Hill*, America, per l'elaboraziun de 5 emissiuns sur l'America, che cumpeglian tuts ils aspects della tiara en clara ed interessanta moda. Dapi 20 onns continuai viadis per quei grond continent entuorn, han dau ad el preziusas investas dil far e trafficar de quei pievel. Cun savida fundamentala introducescha el il scolar romontsch viaden ella problematica d'in continent schi enconuscent e tuttina, nuotatonmeins pauc enconuscents! —

Il redactur

Ils Stats Uni dell'America

Da Augustin Maissen
Universitad de Chapel Hill, U.S.A.

I. GEOGRAFIA

1. EXTENSIUN

Ils Stats Uni dell'America (S.U.A./USA) occupeschan gl'entir territori della sdrema mesauna dil continent nordamerican. Quella unitad cumpeglia ils 48 stats continentals, confinai al nord dal Canada ed al sid da Mexico. Treis mars siaran gl'entir confin: agl ost igl Atlantic, al vest il Pacific, ed al sid per part il Caribe. Al nord fan ils Gronds Lags part dil confin canades, al sidvest il flum Rio Grande cun Mexico. L'entira tiara ha la lunghezia de 4 480 km da New York alla California. In modern avium supersonic fa la traversiun en 5 uras, il tren express a 100 km p.u. en 48 uras, cun auto han ins 5—8 gis ded ir sin segirezia, ed ils pioniers avon 100 onns havevan 1—2 meins cun carr e cavagl, sch'ei arrivavan insumma vivs e salvs.

La surfatscha totala ei de varga 9 000 000 km² (La Svizra ha 41 295 km² che corrispunda ad 1/10 della California). Las costas maritimas han la lunghezia de 3200 km per la vart digl Atlantic (13 stats cumpigliai da Maine a Florida); 1500 km pil Golf de Mexico (Caribe), da Florida a Texas (5 stats); e 2000 km per la costa dil Pacific (Washington-Oregon-California).

2. FLUMS E LAGS

Il Mississippi, in dils gronds flums dil mund, va tras la Foppa Gronda da sum tochen dem tras l'America per sbuccar a New Orleans el Golf de Mexico. Siu num indian vul dir «aua tuorbla», mo ils exploraturs franzos han dau ad el il poetic num de «Babun dellas Auas» (Vieux Père des Rivières). Il Pader Marquette ha discret anno 1673:

«... Nus essan arrivai al Mississippi. Mai vevel jeu viu ina pli biala cuntrada: las preries ein pleinas de buffalos, tscharvas, cavreuls; ils flums e lags ein cuvetgs de cigognas, aucas, papagagls e casturs. Il flum che nus havein navigau ei lads, profunds e bufatgs...»

Quei flum sa era esser nauschs e rabius; cun agid de ses gidonters il Missouri (dal nordwest) e digl Ohio (dagl ost) sa el caschunar inundaziuns prigulusas, sco anno 1927. Da sia fontauna, il lag Itasca en Minnesota, tochen alla mar cula el 2348

miglias ni biebein 3750 km. (Il Rein = 1300 km). Duas tiarzas de tut las auas (19 000 km) dils Stats Uni van en quei sistem fluvial ch'ei ligiaus cun in canal als Gronds Lags. Auters impurtonts flums ein il Columbia (nordvest) ed il Colorado che van el Pacific. Il Columbia entscheiva el Canada ed ei in bien, quiet schuader per 1900 km, ferton ch'il Colorado (2 200 km) fa canera e carauns sin sia cuorsa denter las Muntognas Roccusas ed il confin cun Mexico. El formescha la supervia cavorgia dil Grand Canyon (per 340 km). El porscha era sia aua ad immens reservuars (Hoover Dam, denter Arizona e Nevada, e novs projects) per irrigaziun, ovras e recreaziun. Per menzionar in sisavel flum: il Rio Grande, flum historic che sparta duas culturas: la spagnola ed englesa, USA e Mexico (2 900 km). Ils biars nums dellas auas ein pri dalla bucca dils nativs Indians: Allegheny, Connecticut, Delaware, Minnesota, Potomac, Wisconsin. Mo era bials nums franzos (Des Moines, Saint-Croix) e spagnols (Dolores, San Joaquín, Sacramento). Ei drova ina buna carta, ni atlas, per anflar quels e 200 auters vitier, che valan per «impurtonts».

En connex cullas auas ei aunc de menzionar: ils tschun Lags Gronds denter Canada e USA (Superior, Michigan, Huron, Erie ed Ontario). Il grond de quels (Superior) ei 5 gadas, il pign (Ontario) duas ga la surfatscha della Svizra. Quels lags formeschan in connex navigabel, il pli grond dil mund per aua dultscha, cun ina sortida al flum de sogn Luregn (franz. Saint-Laurence, engl. Saint Lawrence River), confin dil Québec canades e USA. All'entrada digl Ontario sper il marcau de Buffalo sepresentan las grondiusas cascadas dil Niagara (65 m), ton decantadas ella poesia e picturadas dals artists. Deplorablamein ein quels lags oz tschuffernai dals ielis dell'industria e navigaziun, ed il grep dil Niagara va plaunsu en scaglias. Las duas naziuns posseduras han uss priu cuntermesiras, — tard avunda. Ed autra tempra ei il Lag Grond de Sal (Great Salt Lake) (1400 m s.m.) sigl altiplaun desiart de Utah (Muntogna Roccusa); quei lag salin ha la grondezia dil Grischun ed ei senza spina u sbuc, cuntegn 25 % densitad de sal (il secund suenter la Mar Morta en

La val dil Missouri cun tipicas collinas de pastiras el «Grand Bassin».

Tiarasontga) e sut condiziuns de grondas caliras sa el evaporar (anno 1887), laschond alla vesta 6 milliardas tonnas sal. Ellas planiras existan grondas lags artificialas (reservuars), ed ellas muntognas tschiens lags alpins che fan endamen nossas Alps. Favoreivels per la pesca ein per semeglia ils mellis lags els uauls della Minnesota viers Canada. Per finir quei capetel aunc dus plaidis sur dellas «bayas» (bay) ed ils interessantissims «bauns» (Banks). La costa pacifica ha duas grondas bayas, sisum al confin canades-american il bratsch de mar Puget Sound che formescha l'insla de Vancouver, ed en California la famosa Baya de San Francisco, unida cul Pacific entras la Porta ded Aur (Golden Gate), surstendida d'ina gagliarda punt suspendida. Dalla vart pacifica han las bayas e lur flums favorisau marcaus ed industria:

Boston, New York, Filadelfia. Ils schinumnai bauns ein sdremas satellas de tiara e sablun, ca. 200—300 m ladas, in fil che fa in cugn ora ella mar enserrond ils dus bratschs mar de Pamlico e Albemarle. Sin quei baun, a Kitty Hawk sper Cape Hatteras han ils frars Weight fatg gl'emprem sgol cun in aviun a motor, 1903. Quellas inslettas encadenadas, da Virginia alla Carolina dil Nord, ein per part populadas da pescadurs de veglias tradiziuns, autras ein surschadas alla pernisch ed als cavals selvadis (per ex. Ocracoke Island, North Carolina). La puntga della Florida ei prolungida dad ina de quellas cadeinas insularas, las «clavs floridianas» (Florida Keys), per 150 km da Miami a Key West, cun ina via ded auto messa sco sin in fil.

MUNTOGNA, PLANIRA E DESIERT

Il continent american ei variaus cun pli gronds extrens che nies Pez Bernina (4055 m) e la planira de San Vittore dil Mesau. (Roveredo 297 m). Omisus contrasts americans ein en California, el contuorn de Los Angeles. Il Mount Whitney, ella cadeina della Sierra Nevada, ei 4418 m aults, denton il desiart della Val dils Morts (Death Valley), situaus mo 100 km pli agl ost dil numnau Péz, ei ina depressiun ded 85 m sut mar, e 225 km liunga. Quei pli bass punct della naziun ei nuot auter ch'il fons d'in anteriur lag svanius muort las aultas temperaturas.

In'egliada silla carta muossa immediat ils tschun loghens concentrai cun muntogna: 1) al vest pil liung della mar pacifica ina bassa cadeina della Muntogna Costala (Costal Ranges) che survarga en general buca ils 2000 m, collinas rodundas che semeglian nies Jura. 2) La Sierra Nevada, cun la pli aulta pezza, ha ina continuaziun al nord cul num de Muntogna della Cascada (Cascade Range). Ils dus preuls el miez de tut quella greppa ein las fritgeivlas planiras de San Francisco-Los Angeles (Vals de Sacramento e de San Joaquin), e quella de Portland en Oregon. Traversond la Sierra Nevada arrivein nus ella Foppa Gronda (Great Basin), immensa planir'aula de pastira e crappa (Nevada, Utah, Colorado, Lag Grond de Sal). Dalunsch catt'ins d'agur il liung fil della Muntogna Roccosa (Rocky Mountains) che ha sia cunterpart ella Cordillera dellas Andas (America dil Sid). Sigls aults de quella imposanta greppa va la lingia dil «sparta-auas» (Continental Divide), la divisiun dellas auas che van viers sera (flums Columbia, Colorado etc.) e viers la damaun/miezdi (Missouri-Mississippi). La pli aulta pezza intragliauter ha il stat de Colorado, cun 58 spitgs sur ils «14 000» peis (il Bernina = 13 284 peis). Ils montagnists americans reivan bugen quella limita, gest sco ils alpinists helvets la pezza dils sur «Quatermelli». Il center dils Stats Uni ei emplenius dallas Grondas Planiras (Great Plains), igl arcun de graun della Naziun. Avon 1850 patria dils Indians e de muntaneras nundumbrevilas de buffalos, oz tiara dil cowboy e dil ranchero, tiara dils gronds contrasts: calira la stad, ferdaglia gl'unviern, ferms vents, inundaziuns e sechiras: sempitern combat dil carstgaun cun ils elements della natira.

El miez de quella bassa sesaulza ina solia massa rodonda de collinas, la Muntogna d'Ozark (Oklahoma Arkansas /Missouri). Dalla vart orienta-

Portret de *Daniel Boone* (1734 — 1820), famus «um della frontiera» dil Kentucky ed in dils pioniers che ha aviert la via als mellis immigrants per lur rutas viers il vest.

la dil Mississippi e siu tributari, il flum Ohio, schai la cadeina montagnusa dellas Apallachias (Apalachian Mountains), bufatga muntogna prealpina surtratga cun ferm uaul. E finalmein la part orientala, las planiras e collinas della vart atlantica, la «caldera humana» dell'immigraziun europeua, la tgina historica della naziun, cun ils centers dell'industria e della politica.

LA POPULAZIUN

Ils Stats Uni, tiara dell'immigraziun durant 400 onns, ei ina vera «caldera humana», in smugl d'origins e razzas tut auter che la Svizra, che experimentescha pér oz cun semegliants problems entras l'occupaziun de luvriers jasters.

Igl emprem habitont della tiara, igl Indian, ha giu sia atgna e tragica historia; el ha piars sia lutga encunter igl immigrant alv che aveva siu basegns d'expansiun. Ei fuss denton falliu de crer ch'igl Indian seigi sil pugn de mort, il cuntrari, el fa puspei progress: 1890 (sunter sia decimaziun) ei vegniu dumbrau 248 000 Indians, 1970 varga 792 000. Igl Indian recloma oz ses dretgs e viva

per gronda part en siu territori vanzau (reservats), mo era els marcaus. El ha special dun per la catscha e pesca, e senn artistic per far vischala e caussas d'ornamentica ch'el venda als turists. Ils Indians ein mai stai ina solia naziun, mobein separai tenor schlatteinas ni «tribus»: ils pli enconuschents numns han ils Navahos Pueblos e Pimas dil sudvest che valan per buns tissunzs e picturs, lu ils famus Comanches e Sioux dellas planiras centralas che han battiu hanadamein encunter l'invasiun alva de siu territori, surtut ella battaglia victoriosa dil capo indian «Sitting Bull» (il taur sesent) ellas Dakotas (1876). Ella Carolina survivan aunc ils Cherokees ed en Florida ils Seminoles. Dasperas datti aunc tschiens numns da tribus e famiglias, e gest aschi complicaun eisi culs lungatgs. Ins ha empruau de classificar 20 lungatgs principals, mo negin sa cons dialects che survivan; dal temps de Columbus devi probabel 2000 idioms indians ell'entira America, Nord e Sid.

La pli gronda minoritad ei il negher. Ils emprems ners ein arrivai culs emprems exploraturs, ed els 17/18avel tschentaners eis el lu vegnius importaun en grond diember per las lavurs agricolas el sid. Leu era el in sclav sut il plantschist alv; cun l'arrivada dell'industria, e declaraus libers dapi l'uiara civila (1861—65), ha el encuretgi lavur els marcaus; oz ei il negher in sclav economic della dira veta urbana. Duas tiarzas dils neghers vivan oz els cocs dils marcaus en decadenza, ed ils alvs semovan pli e pli ora el contuorn dils suburbis. A New York ha il negher augmentau siu diember da 1960—70 per in tiarza sin 1,6 milliuns. La capitala de Washington consista de 70 % neghers (miez milliun). En tut ha USA oz (1970) varga 20 milliuns ners (ni ca. 10 % della populaziun totala). Quella carschen augmenta onn per onn. E tonaton ei l'integraziun raziala, — la mischeida dil saung, quasi nulla. Quella separaziun humana vegn forsa mai superada, e quei ei ina dellas grondas tragedias dils Stats Uni.

Ils Orientals (Chines, Giapunes etc.) fan circa 1 milliun e vivan preponderontamein els marcaus sco San Francisco e New York, nua ch'els han lur agens quartiers e grond renum per lur luvrusadad sil camp alimentari (famus restaurants) e lavandari. De gronda tempra ein era ils hispanoparlants che representan surtut dus origins nazionals: ils «chicanos» mexicans el sudvest, ed ils «portorichegns» dal Caribe che vivan ella regiun da New York (pli ch'in milliun). Dapi la dictatura de Fidel Castro en Cuba viva in miez milliun exiliai

giudem la Florida (Miami), per gronda part glieud intellectuala (miedis, negozians etc.).

Sill'entira populaziun americana de 204 000 000 (1970) havein nus pia ca. 85 % alvs (Europès) e 15 % nun-alvs (Indians, neghers, mestizs ed orientals).

L'immigraziun dall'Europa ei stada il pli ferm ils onns 1820—1910: Tudestgs, (ca. 5 mill.), Irlandes (ca. 4 mill.), Talians (ca. 3 mill.), Austriacs (ca. 3 mill.), Brits (ca. 2,7 mill.), Russ (ca. 2,3 mill.), Scandinavs (ca. 1,6 mill.), Svizzers (ca. 0,5 mill.), e vitier plirs milliuns de mintga tiara imaginabla. Aunc 1950—60 ein arrivai 2,5 mill. immigrants, surtut las «persunas splazzadas» senza patria muort l'Uiara mundiala II. (Per gronda part Gedijs persequitai dal nazissem; oz varga 6 mill. en USA).

Malgrad ch'il «lungatg nazional» ei igl engles americanisau (158 mill.), han auters Americans indicau per lungatg mumma (dumbraziun 1970): spagnol (4,9 mill.), tudestg (4,8 mill.), talian (3,1 mill.), polac (1,9 mill.), «giddisch»/gediu franzos (1,8 mill.), tudestg (1,1 mill.), auters lungatgs (7,1 mill.), e nun-rapportau (3,5 mill.), denter quels davos segiramein plirs mellis Svizzers-tudestgs ed in pèr tschien Romontschs. Anno 1970 sequentan aunc 10 mill. per «aliens», ni ils naschi egl jester.

Tenor sex haveva la populaziun americana 1970 102 858 000 femnas e 95 356 000 umens. La vegliadetgna intragliauter de tuts Americans en veta 1970: 28 onns. (44 % sut 24 onns vegls).

UAULS, PARCS E MONUMENTS

Igl onn 1970 per exempel han 170 milliuns Americans fatg diever della recreaziun saluteivla ch'ils uauls e parcs nazionals porschan a mintga burgheis, e quel paga bugen in pign obolus d'entrada, savend che quei territori ei sut protecziun. Sche nus havein in parc nazional, lu l'America varga 60, e vitier varga 150 uauls nazionals, ed ina entira retscha ded auters objects che meretan protecziun environmentala: Parcs historics de battaglias e vegls santeris militars, parcs che cuntegnan casas e palazs historics dils exploraturs, pioniers presidents, poets, artists ed auters umens de meret public, e la finala stat era la Casa Alva a Washington sut schurmetg federal, e perquei sa mintgin visitar l'avdonza dil president certs dis ed uras. Denter ils pli renomai monuments naturals vegn quintau il Grand Canyon (Arizona), il vulcan durment: Mount Lassen (California), las balmas prehistoricas de Mesa Verde

Survista dils Stats dell'America. Da vart dretga ils 13 Stats originars (colonias englesas).

(Colorado), ed ils treis parcs de Yosemite (California) cun aultas cascadas e pegns giganteschs «Sequoia», tochen 90 m en altezia, de Yellowstone (Idaho-Montana-Wyoming) cun 3000 geysers (ni fontaunas caudas sburflontas e quel numnaus Glacier National Park (Montana) cun glatschers e lags glacials.

Medemamein ha lu aunc mintga stat ses uauls e parcs sut atgna protecziun. En nies temps de speculaziun de funds ed industria han ils Americans segirau sco paucas naziuns in bien patrimoni federal per surdar quels benefecis allas generaziuns vegnentas. Buca mo ils parcs officials, mo insumma ina gronda part dell'America ei cuvretga d'uaul, aschia in bionton dil Nordwest, la Muntogna Roccosa ed igl Ost. Tgi che sgola per ex. da New York viers il sid, alla Carolina ni a Florida, ed ha aunc mai viu l'America, vegn a sesmarvegliar de veser quasi mo uaul. Senza uaul ein las preries dil center, ed igl ei gnanc clar pertgei. Ina teoria ei ch'ils Indians hagien avon tschentaners

runcau, ni plitost arsentau per pigliar las selvischinas. Ei dat ca. 850 differentas plantas en USA, e certs pegns han la vegliadetgna de 3000 onns (Sequoia, ed il «Redwood» pègn tgietschen).

IL CLIMA E LAS STAGIUNS

Il clima american ei variants sco en Svizra, mo va aunc pli els extrems, quei ch'ins spetga dad in tiara-plitost-continent, cun mars en treis direcziuns. Ei fa pli cauld, ed ei fa pli freid. De considerar ei ch'ils Stats Uni stattan denter las parallelas 25 e 49 grads, e la Svizra mo denter 46 e 47½. Il Pez Valrein e Spligia (sin 46½ grad) fuss gia el Canada (silla lingia Ottawa-Montréal-Québec). Il marcau de Filadelfia (40°) corrispunda a Madrid-Sardegna-Ankara; Texas e Florida (30°) all'Africa dil Nord. En principi ei de differenziar denter in clima sec el vest ed in humid egl ost, nua ch'ei fa la stad aunc fetg cauld vitier, pia in clima buca fetg emperneivels. La

Grand Canyon cul Colorado

tecnica moderna ha inventau la climatisaziun ventilada pils interiors, mo tgi vul star en biros ni en casa tudi? Las mesiras extremas (per 1970) ein vegnidas registradas pil maximum (cauld) 115 Fahrenheit (ca. 45 °C) a St. Louis (Missouri), e minimum (freid) —45 F. (ni ca. —43 °C) a Bismarck (Nord Dakota). La lingia della neiv ei en general denter Washington e la Virginia, quei haiel silmeins observau durant 8 onns. Sut quella lingia ei gl'unviern emperneivels per tgi che admira buca il sport d'unviern. Per quels che admiran la neiv datti avunda ella muntogna ed el nord; jeu hai aunc mai viu tonta neiv ellas Alps sco ella Sierra Nevada, nua che nus havein il mars 1952 per jamnas buca pli viu las camonas (7—10m neiv). El cantun dils Lags Gronds-Boston (nordost ded USA), nua ch'ei neiva durant biars dis gl'unviern, ei igl intragliauter 1,5—2,5

meters, e quei senza muntogna. Ils vents e la bisa ein recents e ferdaglia ella part dil nord, sco ei dat cheu en Svizra mo durant unviarns extremamein dirs. Per quei van biars Americans, surtut ils pensionai che s'empon, durant gl'unviern giudem la Florida nua ch'ei quanten de saver far bogn en auas emperneivlamein caudas, sche l'aura fa endretg. A Miami fai era il schaner entuorn 30 grads C. Cura ch'ils vents piardan igl equiliber e vegnan ord cadeina, exista grond prighel per carstgaun e casa. Ils hurricans ein ualti frequents, e cun quei ch'els entscheivan en general ella mar Caribe, tuccan ei surtut il sud e sudvest. Temida ei era la «caultscha nera», in turnighel ni turbellin che cuora tras la caulda preria ed aulza tetgs e cars da lur liug. La plievgia ha ina stagiun pli u meins semeglionta alla nosa, quei che pertucca igl ost american. Mender statti cun las planiras

centralas che maunglan la precipitaziun necessaria cunchei che la Sierra Nevada e la Muntogna Cascada engolan quella plievgia che sefuorma dals vents ord igl Pacific. Per cunterfar a quellus lunas della natira ei vegniu construìu cun success immens reservuars ded aua per manar quella tras tunnels ed en canals als loghens de cultura. Ina gronda part della California vegn schuada sin quella moda, ed il resultat ei in grond curtgin de citronas, oranschas, iuas e puma de tuttas sorts.

II. HISTORIA

La historia dils Stats Uni dell'America ei strusch 200 onns veglia el senn nazional: 1976 vegn festivaù il bicentenari de quella modesta entschatta che ha mess quella tiara en aschi cuort temps sil palancau de pussonza mundiala. Nus lein cheu denton era indicar en paucas lingias igl origin prehistoric, las scopertas ed esploraziuns, e la colonisaziun dellas 13 provinzas englesas.

ILS TEMPS PREHISTORICS (ca. 25 000 av. Chr. — 1492)

Igl origin dils pli vegls Indians («Proto-Indians») ei aunc in misteri, mo vegn mesirau cun metodos scientificas dell'antropologia (metoda Carbon-14). Sin fundament d'excavaziuns archeologicas el sudvest (Georgia, Arizona etc.) han ins ossa ed artifacts (uaffens, armas etc.) che manifestan origin ed activitads humanas. Ins ha oz mussaments ch'il «homo sapiens americanus» ha viviu entuorn 8000 av. Chr. en Texas/New Mexico (anflada 1932 a Clovis de pézs-lontscha tras ossa bison). Cun ina pli recenta metoda (isotop d'uranium) ei vegniu datau dus essers humans che portan nums dil liug d'anflada (alla moda «Neandertal» etc.): 1) *La Midlandica* (Midland, Texas, 1953), ina cavazza feminina, ossa, fueina, pézs lontscha, ossa de camel, antilopa, bison e mammuth. Dataziun: 13 000—17 000 av. Chr., tochen oz il pli vegl American. 2) *La Minnesotana* (Lag glacial Pelican, Minn.) 1931, anflada da prof. A. E. Jenks. Giuvna de 15 onns, cun dents dil tip eskimo e mongoloid, pia impur-tonta indicaziun digl origin.

Resultats: Zacu anteriur a ca. 10 000 av. Chr. han Asiats, tip Mongoloids penetrau l'America via la stretga dil Bering ad Alaska, ed ein migrài engiuvians tras il continent nordamerican tochen Mexico. Da quei emprem American san ins pauc ni nuot; el corrispunda agl um dil temps dil crap.

Ins sto era considerar la teoria dell'Atlantis sfundrada (connex terrester-insular Europa-America), e vias de barca primitiva (balsa) dalla Africa a Brasil.

Ils geologs dattan il datum de 38 000 onns pil sgletschament (moviment glacial) e dapi 25 000 av. Chr. exista la pusseivladad humana ed animalica.

ILS INDIANS

La pli aulta cultura han ils Indians mexicans (Mayas, Aztecs) contonschiu entuorn 1100 s. Chr. Quels Indians «pre-columbians» (v. d. avon la scuvretga de Columbus 1492), havevan tempels, reha sculptura, la cultura dil mais («graun indian»), e lur famus calender (Maya) quintava il temps a 613 av. Chr. Ils Indians al nord dil Rio Grande, el sidvest dils hodierns Stats Uni, eran sin in scalem pli primitivs. Quels Indians numnai «pueblos» (spagnol: pievels, vitgs) en Arizona e New Mexico ein datai silmeins dals 200 s. Chr. sut il num della cultura «Anasazi» (plaid navajo-indian = «Il pievel vegl»). Quels savevan far canasters per rimnar lur frinas (mais) e nuschs, fimavan la pipa, mavan cun sandalas, e las femnas savevan gia teisser. Els havevan gia il senn de cuminonza e vivevan en «pueblos», uclivas formadas da casettas quadras ded «adobe» (arschella), rentadas ina vid l'autra e tschentadas sin terrassas greppusas sut il schurmetg de balmas. Quels balmists (engl. «cliffdwellers») han dau perdetga de lur cultura cun il monument de Mesa Verde (Colorado). Pli tard han quels Indians baghiau lur habitats cubistics sin «Mesas» (spagn. per meisa), muots che fan endamen las «tumas» de Domat ni las «muotas» de Crestaulta e Falera (per ex. il pueblo «Hopi» a Walpi, Arizona). Ils Indians dil sidost (per ex. en Georgia) han preferiu ils «muns» (engl./lat. «Mounds»). Sin quels muns de tiara baghegiavan ils Cherokees lur tempels cun pals canna e tetgs de strom. Ils catschadurs dil buffalo, ellas grondas planiras dil center e nord, stuevan esser mobils e sco nomads midavan avdonza da liug a liug. Lur tendas, ils «wigwams» consistevan d'in pèr pals surtratgs da pials e scorsa badugn.

Sur zatgei emprem habitont american havein nus dau zatgei informaziun statistica ella part geografica.

LA DISCUVRETGA DELL'AMERICA (1492)

Novas retschercas vulan far valer che l'America seigi vegnida scuvretga igl onn 1000 s. Chr. dal

Il schef «Mato-Topé» dils Indians Mandana ellas Dakotas. Tenor il dessegn de Carli Bodmer (1834), artist turitges digl exploratur prenci Maximilian von Wied. Il capitani indian porta in camischut de pial nuorsa decoraus cun simbols, cresta de plemas tschëss, lontscha e corna.

navigatur Nors Leif il Fortunau, fegl ded Eric (Ericson) per sbagl de haver falliu la Grenlandia e seigi arrivaus enstagl en direcziun Labrador, al continent american, zanza el contuorn della Tiara Nova ni Nova Scozia. Havend anflau leu iuas aschas, hagi Leif numnau sia scoperta «Vinlandia». Ina dubiusa carta della Universitad Yale (USA) ha aunc recentamein fatg furore e scumbegls denter ils studiai. La controversa ha pauc valeta pratica, perquei ch'ils resultats vinlandes ein stai nulla.

De pli fortuna han ils navigants mediterrans giu. Il prenci portughes, Hendri il Navigatur, ha mess en moviment il studi della cartografia marina ed ha tarmess ses capitans allas empremas esploraziuns. La cuida ded anflar l'America per la colonisaziun pratica e permanenta ei stau igl immortal Cristoffel Columbus, navigatur genes en survetsch dils retgs catolics Ferdinand ed Isabella d'Aragon e Castiglia. Ses quater viadis de 1492—1493—1498—1502 han mess il fundament dell'exploraziun dil Niev Mund, schegie ch'el ha anflau mo las inslas centralas dil Caribe (Antillas), era numnadas per sbagl «Indias» (occidentales) perquei che Columbus ha cartiu ded haver anflau ina via agl Orient (India, China). Quels eveniments pli detagliai sa mintga scolar dal scolast ni dalla lectura, ed jeu vi mo aschuntar ch'il datum dils 12 d'october (per 1492), il di che Columbus e ses cumpogns han griu «Tiara, tiara!» havend cattau d'agur l'emprema insla (Hispaniola / San Salvador), munta per mintga scolar american in di de fiasta, musica e paradas.

LAS SCOPERTAS DELL'AMERICA DIL NORD (16avel tschantaner)

Ils successurs de Columbus, pilots spagnols, portughes, franzos ed engles slargian lur savida navigatoria e fan 1500—1600 ina retscha scopertas impurtontas. (Mira la survesta silla tabla speciala). Las conquistas e circumnavigaziuns dell'America dil Sid e de Mexico entran buc en nies pensum. Nus seconcentrein sin il territori dils hodierns Stats Uni. Cheu concuoren ils Spagnols, Franzos, Engles e Hollandes per honors e fortunas.

EXPLORAZIUN E COLONISAZIUN SPAGNOLA (1513—1776)

Ils Spagnols ein ils emprems che mettan pei sin intschess dils hodierns Stats Uni. Juan Ponce de

Carta geografica dil pli vegl marcau dils Stats Uni: Sogn Augustin en Florida, fundaus 1565 dagl admiral spagnol *Pedro Menéndez de Avilés* sco bastiun encunter ils franzos. La scena muossa l'attacca marina dil marcau, instradada da Sir Francis Drake, capitani della flotta englesa.

Architectura barocca en Arizona. La baselgia de San Xavier del Bac, ella missiun gesuitica dils Indians Primas (sut Tucson, Aarizona) ei in dils pli bials monuments spagnols en USA. Il pader Felipe de Segesser, S.J., oriunds de Lucerna, ei stau il missionari-fundatur de quest liug.

León anfla la Florida (1513) sill'enquera della misteriusa «Fontauna della regiuvinaziun». El arriva da Pastgas e numna la tiara suenter quei datum «Pascua Florida» per spagnol. Alonso de Pineda anfla 1519 il sbuc dil grond flum Mississippi, e siu compatriot Hernando de Soto navighescha sin quell'aua tochen a Memphis (Tennessee), anno 1539—41, miera sil viadi e sfundr'el flum enstagl d'anflar aur. Pamfili de Narvaez, il sfortunau, piarda dus bastiments dado la costa de Florida 1527 e va a frusta; siu litinent Cabeza de Vaca («tgau vacca») continuescha il viadi cun in gidonter Stiafen, igl emprem negher american, ed ei dattan la viulta tras Texas (1536) per turnar a Mexico: leu rapportan els lur sensaziuns d'haver viu «vaccunas cun dies gob» (buffalos) ed ils fantastic «Siat Marcaus de Cibola». Quellas tschaguolas animeschan il guvernatur Francestg Vasquez de Coronado ded encurir quei Eldorado cun in'equipa de 200 schuldai ed 800 Indians, 1540. Ils tarlischonts marcaus semidan en modest «pueblos», vitgets indians! Per tut sias travaglias de treis onns tochen ellas planiras centralas (Kansas) ha el piars siu post de guvernatur, mo grazia ad in de ses detaschaments, ha siu cumpogn García López de Cárdenas gudiu sco emprem il grondius aspect dil Grand Canyon en Colorado (1540). Denton igl emprem Spagnol che fa ina fundaziun permanenta ei il cavalier de Santiago, Don Pedro Menéndez de Avilés, tarmess en Florida dal retg Felipe II per far frunt allas ambiziuns franzosas ed occupar la tiara en num della Spagna. Il marcau de sogn Augustin, aunc oz in port de grond interess architectonic, vala per l'emprema vischnaunca americana (1565). La capitala de Niev Mexico, Santa Fé, vegn fundada 1605 cura che Juan Oñate occupescha ils «pueblos» indians al nord dil Rio Grande. La California, repetidamein explorada suenter la costa si: il navigant portughes Cabrillo anfla 1542 la baya de San Diego, denton quei fritgeivel territori vegn colonisaua pèr 1769—1776 dals paders franciscans che fundeschan, sut lur provincial Pader Junipero Serra, 21 «missiuns» ni claustras, entschatta de flurents marcaus sco San Diego, Los Angeles e San Francisco. Ils motivs per la colonisaziun spagnola: politics (rinforzament digl imperi spagnol encunter las ambiziuns colonialas franzosas ed englesas); economics (la febra per aur, argien e cungiements, zucher, indigo etc.); religius (converter ils Indians pagauns al cristianissem); linguistic-cultural (expansiun della cultura hispanolatina cun sia architectura barocca ed il lungatg spagnol).

L'EXPLORAZIUN FRANZOSA (1562—1722)

Quei ch'ils Spagnols han anflau sin via della mar, quei han ils Franzos encuretq cun navigar ils flums. Jacques Cartier fa ils emprems pass 1534. Samuel de Champlain fundescha igl emprem marcau alla riva dil flum sogn Luregn: Quebec (1608) en «Nova Frontscha», oz il pli bi e historic marcau de Canada. L'exploraziun va sur ils Gronds lags allas fontaunas dil Mississippi ch'il gesuit Jacques Marquette anfla sco emprem 1673, e siu compatriot, il cavalier Robert de la Salle arriva finalmein alla sbuccada dil Mississippi (1682), in fatg che segirescha al retg de Frontscha la Louisiana, numnada en sia honur, cun il marcau de Niev Orleans sco center economic e cultural (fundaus dal sieur de Bienville 1722, oz impurtont port cun populaziun d'in milliun, mo mantegn la tempra franzosa cun siu vegl quartier «Le vieux Carré» ed il renomau tscheiver «Mardi Gras»).

Meins fortuna han ils Franzos giu ella Florida, nua ch'ils capitans hughenots Jean Ribault (1562) e siu successur René de Laudonnière (1564) vevan mess en alteraziun ils Spagnols cun ereger il «Fort Carolina» (en honur dil retg Carli IX). Lur adversari Menéndez ha scatschau ils Franzos suenter hanada lutga (1565), ed il liug de quella mazzacra vegn aunc oz numnaus «Matanzas» per spagnol.

NIEV AMSTERDAM, LA COLONIA HOLLANDESA (1626—1664)

Igl onn 1626 cumpra il guvernatur hollandes Peter Minuit l'entira insletta de Manhattan dals Indians per ina pipa de 24 dollars; oz stat leu il center commercial e cultural de New York. Ils hollandes numnan lur colonia «Niu Amsterdam» che s'extenda dal flum Hudson viadorasi. Viers il sid vevan ils Sveds era fundau lur colonia («Nova Svezia»), mo ston ceder quei territori entuorn il flum Delaware al guvernatur de «Nova Hollandia», Peter Stuyvesant (1653). Trenta onns pli tard pren tut sia fin cura ch'ils Engles midan New Amsterdam en New York (1664), provincia roiala che porta il num dil duca de York (pli tard retg Jacob II d'Engheltiara). Oz ha il marcau de New York cun ses tschun «boroughs» (burgs, buortgs = quartiers politics) de Manhattan (1,5 mill.), Bronx, Brooklyn, Queens e Richmond totalmein 8 mill. habitonts (anno 1790, l'emprema dumbra-

ziun americana, 50 000). New York vegn titulus «la capitala dil mund» pervia dil sez dellas Naziuns Unidas (UNO), denton la capitala dil stat de New York ei Albany.

LAS TREDISCH COLONIAS ENGLASAS (1607—1776)

Sut l'ambiziusa regina englesa, Elizabetta I (1558—1603) daventa la Gronda-Britannia in prigus adversari digl imperi spagnol. Suentar la victoria marina (1588) de Sir Francis Drake sur l'«Armada Invincibla», la flotta spagnola de Felipé II, vul era l'Engheltiara pretender colonias ell'America. La tirannia politica e confessionala dil stabiliment anglican favorisescha l'emigraziun de protestants e catolics ch'enquoran la libertad religiusa ed economica.

1. Virginia e la fundaziun de Jamestown (1607)

L'emprema fundaziun englesa ei Jamestown, in pign port ella Virginia (1607). Tschien colonists retscheivan carta e patent dal retg Jacob I (ni James, perquei «Jamestown»). Sut il capitani John Smith fa la colonia bien progress, cunzun cul plantar il renomau tubac «Virginia» (dapi 1612). Igl onn 1624 vivan 1200 colonists ella tiara che daventa uss «colonia roiala», ed aunc oz vegn quella emprema colonia surnumnada il «vegl dominion» (Old Dominion). En Virginia ei la solia universitat americana aunc vegnida fundada dals retgs engles (College of William and Mary, ella veglia capitala coloniala de Williamsburg, 1693). Cheu ein ils umens dell'indipendenza americana vegni educai; la Virginia ei la patria ded otg presidents americans (Washington, Jefferson, Monroe, Madison, Tyler, Harrison, Taylor, Wilson).

2. Massachusetts (1620/21)

Ils 21 de december 1620 arriva in bastiment cul num «Mayflower» (la flur dil matg) alla riva dil Cap Cod ella Baja de Massachusetts, e biebein tschien «pelegrins» (pilgrims) van a tiara en in liug ruh, numnaus Plymouth Rock. La mesadad de quella colonia va gl'emprem unviern a frusta. Denton arrivan auters independents che senumnan «Puritans» (els vulevan purificar la baselgia anglicana), e la regiun flurescha sut il num de Nova Engheltiara: 1630 varga melli colonists, e 1640 gia vegn melli. Ils puritans vivan en austeritad, sut in

Ils Conts-Proprietaris de Maryland: *Cecilius Calvert*, barun de Baltimore cun siu biadi Cecil ed in negheret. La carta simbolisescha il prond possess feudal e porta l'arma personala dils Calverts ed oz la pli biala bandiera dils Stats Uni.
(Pictura da Gerard Soest, 1670)

Art popular american en Pennsilvania ch'ils Svizzers han purtau els 1700. Miola cun scena cavalleresca da David Steiner, fegl d'in immigrant de Turitg. (Coll. dil Brooklyn Museum, N.Y.)

democratic, mo rigid sistem clerical, stampan gia 1639 igl emprem cudisch (ils Psalms) e fundeschan a Cambridge (Boston) l'emprema università dell'America englesa, la renomada scola de Harvard. Lur emprema litteratura ei teologic-religiusa e fa endamen ils emprems cudischs romontschs dil temps della Reformaziun.

3. *Rhode Island* (1636)

Quei pli pign stat american — strusch la grondezia dil Grischun — ei naschius dallas dispetas denter Puritans. Il minister separatist, Roger Williams, ha bandunau sia pleiv de Salem perquei ch'el mava buca d'accord cun la politica de ses correligionaris che sequestravan tiara dals Indians senza indemnisaziun; el vegn exiliaus 1636 e va e fundescha il marcau de Providence, aunc oz la capitala dil ministat cun il pli liung num (official): «State of Rhode Island and Providence Plantations».

4. *Connecticut* (1636)

Gest sut Massachusetts ei il stat de Connecticut, era quei ina separaziun dalla veglia colonia, denton per raschuns de meglieraziun agricola; il plevon Thomas Hooker, cun sia entira pleiv, emigrescha a Hartford ch'ei oz la capitala. Renomada ei l'università de Yale (1701).

5. *New Hampshire* (1638)

In'autra fundaziun da Massachusetts anora, gest al nord. Quei territori, staus els mauns de commerziants (John Mason ed auters) ha dau beinqual dispeta tochen ch'el ei puspei vegnius sut domini de Massachusetts (1641) epi daventaus «colonia roiala» cun atgna charta e patent (1679). New Hampshire, cun sia muntogna, lags ed uauls ei ina plascheivla contrada che fa endamen nies Jura.

6. *Maryland* (1634)

Quella plitost pintga provinza denter Pennsylvania e Virginia ha in origin segneril-feudal. Il retg engles Jacob I dat a siu amitg catolic, il cont de Baltimore, George Calvert in feudum tiara ell'America. Quella colonia de «propriatur» individual vegn lu colonisada dals signurs Calvert cun immigrants catolics: lur emprema fundaziun se-

numna Sontga Maria (Saint Marys), — perquei il num dil stat: Maryland, che vegn era interpretaus per «tiara de Maria» en honur della regina Henrietta Maria d'Engeltiara. Lord Baltimore ha promoviu il famus Act de Toleranza (1649) che garantescha la libertad spirtala e corporala a tuts residents della colonia. L'arma dils Calverts ei oz la bandiera de Maryland, la pli biala dils Stats Uni. Il marcau de Baltimore, in impurtont port de 2 mill. habitonts, ei muort siu origin catolic aunc oz il capo-uestgiu ella America.

7/8. *Las Carolinas* (1663)

Las duas Carolinas (Nord e Sid) eran medemamein possess de «propriaturs», cun meins success; ils habitonts han reclamau independenza democratica aschia ch'il territori daventa 1729 duas colonias roialas cun guvernatur e dertgira parlamentaria. Omisduas Carolinas han retschiert ferma immigraziun de lungatg tudestg. Il barun bernes Cristoffel de Graffenried ha fundau «New Bern» cun ina colonia Svizzers ed ella muntogna han ils Moravs — ina secta de pietists dalla Bohemia — fundau il bellezia marcauet de Salem; quels han purtau alla America igl emprem cant polifonic e la musica de Sebastian Bach. Ella Carolina dil Sid han Svizzers e Hughenots fundau il port de Charleston, auter marcau de gronda tradiziun e cultura. Cheu ha in pictur grischun, Jeremias Theus, portretau la noblezia dellas plantaschas, e siu frar Christian Theus, ensemen cun plirs auters ministers svizzers, valan per fundaturs della baselgia reformada en quellas regiuns. Medemamein ha il plevon Andriu Loretz de Cuera pastora cun grond success ella Carolina dil Nord.

9. *New York* (1664)

Il Niev Amsterdam dils Hollandes ei curdaus els mauns dils Engles culla forza 1664, midond il num en New York per undrar il Duca de York, frar dil retg Carli II. Ils colonists nederlandes han denton astgau salvar lur beins, lungatg e religiu. Lur perioda de pioniers ei bein descretta ellas ovras de Washington Irving (1783—1859) cun siu character inventau de «knickerbocker» (History of New York). Ils presidents Roosevelt e Van Buren eran New-Yorkins, d'origin hollandes. El contuorn de New York han biars vitgs e marcaus nums della Hollandia: Harlem, Yankers, Rensselaer, Stuyvesant, Kinderhook etc.

10. New Jersey (1664)

New Jersey, il vischin de New York da tschella vart dil flum Hudson, fageva part della colonia de Nova Hollandia (New Netherland), e cura che quella daventa englesa 1664, dat il duca de York a ses amitgs Lord John Berkeley ed a Sir George Carteret; quels «propriaturs» quintavan de trer nez commercial da quella colonia e favoriseschan perquei l'immigraziun de colonists engles; mo quels pagavan nuidis taglias. Ils proprietaris ch'ein unfis, vendan la tiara a William Penn (1676), che vul popular ella cun «Quakers» (ils trembluts), ina secta pacifista, era numnada Societad dils Amitgs. La colonia flurescha, mo cura che Jacob II ascenda il tron engles, croda la provinza alla cruna (1702). New Jersey ei oz la «fueina» de New York: industria greva, raffinerias ded ieli che tuffentan e tschuffrognan l'aria.

11. Pennsylvania (1681)

Il retg Carli II d'Engheltiara era culponts a William Penn per daners empristai, e dat enstagl a quei grond filantrop las tiaras al sidvest de New York che vegnan numnadas en honor dil proprietari: Pennsylvania, «las selvas dil Penn». Da quellas selvas fa quei um activ e visionari ina flurenta colonia, buca mo dal pugn economic, era human e social. Penn, in «Quaker», e perquei persequitau dal stabiliment official en Engheltiara, envida ses confrars all'emigraziun e numna sia accziun ed idea il «sogn experiment» (Holy Experiment). El fundescha «il marcau della carezia fraterna» ch'el numna consequentamein en grec Filadelfia (1682). En treis onns ha il marcau gia 2000 habitonts immigrai che gaudan libertad religiosa. Penn arva sia tiara insumma a tuts Europès che enqueran ina nova patria; massa Svizzers arrivon dapi 1700, surtut ils schinumnai Mennonits ni Anabaptists, ch'eran persequitai da lur regenzas perquei ch'els suandavan buca las leschas officialas della baselgia refomada. Dal cantun Bern (surtut Emmental) e Turitg, sco autras regiuns svizras (Aargau, s. Gagl etc.) ei emigrau in grond diember purs e mistergners che han fundau lur vitgs en Pennsylvania. Quels agriculturs prospereivels e conservativs han salvau sil di ded oz lur dialect tudestg, lur moda veglia de sevestgir, della lavur cumina, della cuschina, dil cant ed art popular. Ils dus presidents Hoover ed Eisenhower derivan da quellas varts.

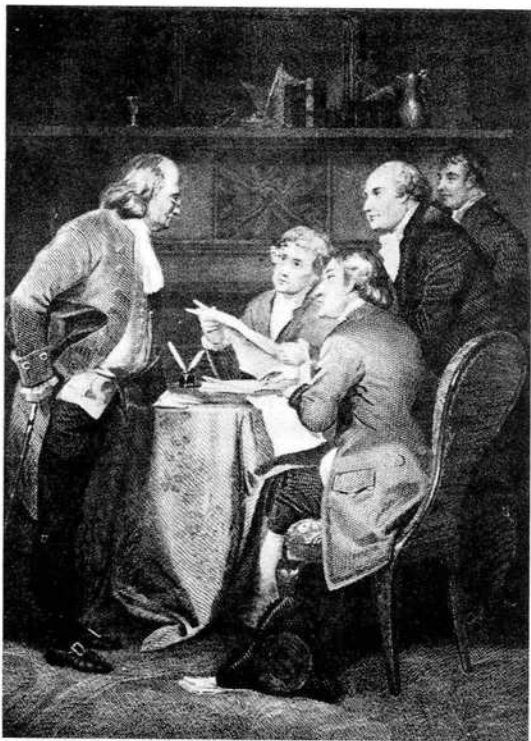
Simbol della Pussonza e Libertad americana: ils «marins» planteschan la bandiera dellas «Steilas e Pals» durant l'Uiera Mundiala II (1939 — 45) sill'insla pacifica «Iwo Jima», mo ina dellas prestaziuns militaras che han liberau l'Europa e gl'entir mund dalla tirannia.

12. Delaware (1682)

Quei territori, gia colonisau dapi 1631 da colonists svedes e hollandes, fageva dapi 1681 part dil feudum de William Penn. Quels habitonts levan lur atgna regenza, e Penn dat ad els 1701 lur atgna dertgira parlamentaria. Anno 1802 ha il franzos E. I. du Pont de Nemours fundau sper l'aua d'ina val mulins e magasins de puorla; oz fa quei gigant dell'industria 1400 differents products e dominescha l'economia e veta de quei secund pli pign stat american, della grondezia dil Grischun.

13. Georgia (1732)

Georgia, la davosa dellas 13 colonias e quella pli al sid, ha ina semeglionta historia che Pennsylvania. James Oglethorpe, in reh politic e general engles, ensemen cun in per auter galantumens e benefactors, daventa «propriatur» 1730 cun charta roiala, de quellas tiaras davos las Carolinas ch'el numna (1732) «Georgia» per engraziament a

Thomas Jefferson (center), il «bab della Costituzione americana», pren cussegl dal sabi Benjamin Franklin avon che presentar il sbos al congress continental. Quei impurtont document della civilisaziun democratica ei daventaus 1787 petga e tschentament dils Stats Uni dell'America.

siu retg, Gieri II d'Engeltiara. Già 1733 fundescha el il marcau e port de Savannah e populescha la regiun cun immigrants tudestgs, austriacs (ils «Salzburgers»), era Svizzers e muntagnards della Scozia. Sper sia beneficenza ha il guvernatur era l'intenziun politica de francar fermes confins viers ils Spagnols en Florida ed ils Indians (Cherokees) ellas collinas. Carplinas e battaglias serepetan da 1739—46; tschellas colonias englesas al nord tarmettan 3000 umens en agid per Georgia encunter la Spagna, e quels vegnan numnai «Americans» dals Engles, l'emprema ga che quella differenziaziun vegn en moda. Nomen est omen! Strusch vegn onns pli tard stattan quels medems «Americans» buca pli encunter ils Spagnols flordians, mobein encunter lur mumma-patria, l'Engeltiara, per aquistar l'Indipendenza durant la historica «Revoluziun Americana».

LA REVOLUZIUN AMERICANA (1775—1781)

Malgrad che las Tredisch Colonias ein ussa populadas dad ina mischeida de bia naziuns europeas, emprova l'Engeltiara cun siu retg absolutistic, Gieri III, de dictar la veta politica ed economica dils «Americans», subdits da tschella vart della mar. Mo quella nova America ha già produciu ina atgna mentalitad, ses agens umens scolai: in Patrick Henry, oratur fulminont che rispunda alla malgesta «taxaziun senza representaziun» (stuer pagar taglias senza esser representai el parlament) cul clom: «Dei a mi la libertad, ni dei a mi la mort!»; in Benjamin Franklin, stampadur, inventader dil paracametg, diplomat a Paris, patriot exemplaric; in Thomas Jefferson, testa universal, che ha corrispondenza cugl entir mund, autur della Declaraziun d'Indipendenza, fundatur d'universitads; ed igl um cugl anim grond, George Washington, general suprem della Revoluziun ed emprem president! Per diesch onns vegn pretendiu de pli libertad en caussa taglias, navigaziun, import ed export, arrest de personas e dretgs della libra stampa (1763—74). Senza success. Igl «Emprem Congress Continental» 1774 a Williamsburg en Virginia unescha menaders e pievel. Igl avrel 1775 tunan las empremas ballas a Lexington e Bunker Hill el nord, cura ch'ils purs de Massachusetts cunterfan agl arrest de patriots. Ils Engles arrivon cun ferma flotta, occupeschan New York e Filadelfia (1776—77) ellas colonias mesaunas per sparter il nord e sid revolucionaris. General Washington gudogna battaglias a Princeton, Saratoga, ed el surviva disparadamein in nausch unviern a Valley Forge (1777/78) en Pennsilvania cun ses «Continental» (schuldada americana), truppa malvestgida e malarmada. Franklin a Paris gudogna il sustegn dils Franzos che vegnan, menai dal giuven marches de Lafayette, cun ina armada professionala. Las forzas unidas de quella alianza portan la victoria finala a Yorktown (Virginia, ils 19 d'october 1781.

LA DECLARONZA DELL'INDEPENDENZA (1776)

Durant l'uiara serimna il «Secund Congress Continental» a Filadelfia ed engira, ils 4 de fenadur 1776, la Declaraziun dell'Indipendenza. Quella brev dil «Rütli american», concepida da Thomas Jefferson, declara: «tuts umens ein naschi cun dretgs eguals dai dal Scaffider», denter auter

il dretg della «veta, libertad e cuntentientscha individuala». Il famus document, exponius publicamein egl Archiv Federal a Washington, concluda: «... Nus, ils representants dils Stats Uni dell'America ... sedrizein al Suprem Derschader dil mund ... e declarein che questas Colonias Unidas ein, ed han il dretg, ded esser Stats libers ed independents...»

LA COSTITUZIUN AMERICANA (1787)

L'America, libra dapi la victoria de Yorktown 1781, vegn renconuschida dall'Engeltiara per naziun independenta cun il Tractat de Paris, 1782—83. Quei che muncava fuvà in parlament regular e leschas federalas, ina situaziun semeglionta alla Svizra avon 1848. Ina radunonza de 55 delegai a Filadelfia formulescha la nova Constituziun (1787) che dat alla naziun in sistem guvernativ de treis pussonzas: 1) L'executiva cun president e ministers, 2) la legislativa cun in parlament de duas combras (senat e representants e 3) la giuridica cun ina dertgira federala.

La Svizra veva contribuì ideas democraticas dalla brev de 1291 per la Declaraziun d'indipendenza dell'America 1776; ed uss, en vicendeivel dar e prender, daventa la Constituziun americana de 1787 modell per la Constituziun federala helvetica de 1848.

Ils emprems presidents che meinan la giuvna naziun vi el 19avel tschentaner ein tuts gronds patriots della vargada Revoluziun ed Uara dell'Indipendenza: George Washington (1789—1797), John Adams (1797—1801), Thomas Jefferson (1801—1809) e James Madison (1809—1816).

La nova capitala, designada dagl architect franzos Pierre L'Enfant, vegn numnada «Washington» per undrar il bab della patria. Il Capitol parlament, la Casa Alva (avdonza dil president) e la Cuort Suprema (tribunal federal) sesanflan dapi 1800 el «District de Columbia» (D.C.), il territori independent che cumpeglia il marcau de Washington cun tut ses baghetgs administrativs e monuments historics.

Cuorta survesta cronologica

L'AMERICA EL XIXavel TSCHENTANER

- 1800 La capitala dils Stats Uni vegn midada da Filadelfia a Washington. — John Adams (pres. 1797 — 1800) piarda l'elecziun encunter Thomas Jefferson (tierz pres. 1801 — 1808).
- 1803 Aquist della Louisiana da Napoleon Bonaparte per 15 000 000 dollars, che dublegia il territori dils Stats Uni. — Ohio vegn admess all'Unìun. — Lewis e Clark exploreschan il nordvest (Muntognas Roccusas ed Oregon) e franchiseschan quei territori als Stats Uni.
- 1804 Alexander Hamilton, patriot e tresorier dils Stats Uni, vegn tuccaus mortalmein dad ina balla en in duel cun siu adversari politic, Aaron Burr, vice-pres. dils Stats-Uni.
- 1807 Fobert Fulton lancescha igl emprem bastiment-vapur sil flum Hudson. —
- 1808 Il genevrin Albert Gallatin (tresorier federal 1801 — 1809) propona in sistem de canals navigabels egl interior dils Stats-Uni. — Igl emprem vapor oceanic, il «Fenix», va da New York a Filadelfia.
- 1809 James Madison, il bab della Constituziun, elegius quart president (1809 — 1816).
- 1812 — 1814 Secunda uara denter ils Stats Uni e Gronda Britannia: Bravuras heroicas della flotta americana (1812). — Ils Brits captureschan Washington e dattan fiug al Capitol (parlament american) — General Andrew Jackson (pli tard siatavel pres. 1829 — 1836) gudogna la battaglia de New Orleans. — Tractat de pasch a Gent (Belgia) 1814.

- 1819 Aquist della Florida dalla Spagna per 5 000 000 dollars.
- 1823 «La Ductrina de Monroe»: Declaraziun encunter tutta intervenziun europeica els fatgs dils continents americans, proclamada da James Monroe (5avel pres. 1817 — 1825).
- 1824 Il herox franzos della Revoluziun americana (1775 — 1781), il marches de Lafayette, fa ina viseta triumfala a tuts 24 Stats Uni e viseta Thomas Jefferson a Monticello en Virginia.
- 1827 New York, igl emprem stat «abolizionist»: aboliziun della sclaveria.
- 1830 Daniel Webster, il grond oratur politic, defenda la Constituziun cun ils plaids: «Libertad ed Uniun, oz e semper, ina ed inseparabla!»
- 1828 Emprema ediziun dil grond «Diczionari Webster».
- 1830 — 1840 Ils onns dellas invenziuns che portan la «revoluziun industrialia ed agricola». 1830: emprem tren de passaschiers; 1831: Guthrie inventa il cloroform, Manning la tundra (tagliapastg), McCormick la maschina medunza; 1836: Moore inventa la maschina de raccolta combinada; 1837: Morse fa igl emprem telegraf; 1839: Goodyear anfla il process de vulcanisar gummi. 1838: Fundaziun dell' «Instituziun Smithoniana» della scienza a Washington ed a Boston entscheiva il renomau scientist svizer Louis Agassiz il Museum Zoologic de Harvard.
- 1832 William Wirt, fegl d'in tavernier svizer dil Maryland, ei candidat presidenzial d'ina tiarza partida (antiframassonica).
- 1835 Il grond fiug de New York destruescha 674 casas.
- 1836 Texas sesparta da Mexico e proclamescha la «Republica della Steila Solitaria de Texas» (1846 reuniun culs Stats Uni).
- 1840 — 1850 Perioda dils gronds scribents e poets americans: Cooper, Poe, Hawthorne, Bryant, Irving, Longfellow, Whittier, Melville, Emerson, Franeau e Thoreau.
- 1842 Ils Indians Seminoles de Florida piardan lur combat de territori encunter las truppas federalas.
- 1846 La California sesparta da Mexico e daventa la «Republica della Bandiera digl Uors» (Annexiun als Stats Uni).
- 1846 — 1848 Uiara denter ils Stats Uni e Mexico: Il tractat de Guadalupe-Hidalgo ceda las tiaras nord dil flum Rio Grande als Stats Uni per 15 000 000 dollars (Niev Mexico, Arizona, Colorado, Nevada, Utah).
- 1847 Suenten in epic viadi fundeschan ils Mormons il Marcau dil Lag de Sal (Salt Lake City) en Utah.
- 1848 La Febra digl Aur! Spel mulin dil capitani svizzer, Johann August Sutter a Sacramento vegn anflau aur, quellas novas giavinan 100 000 aventuriers che cavan aur en California.
- 1852 La dunna Harriet Beecher Stowe scriva la populara historia della «Camona digl Aug Tom» (Uncle Tom's Cabin).
- 1854 La partida republicana vegn fundada encunter ils democrats. Ina tiarza partida dils «Know-Nothings» (quels che fan la gatta morta) fuga encunter ils jasters culla parola «L'America pils Americans».
- 1858 President Buchanan e la regina Victoria d'Engheltiara laian ir ils emprems telegrams tras il cabel transatlantic.

- 1859 La famosa canzun sudista «Dixie» vegn componida, ed il fanatic abolizionist John Brown fa la historica attacca sigl arsenal de Harper's Ferry, vegn pegliaus e pendius cun ses cumpogns; la canzun «John's Brown Body» vegn popularisada.
- 1860 Abraham Lincoln vegn elegius emprem president della partida republicana. — Igl emprem «pony-express» (posta de cavals) va de St. Joseph (Missouri) a Sacramento (California): 80 cavaliers che drovan 429 cavals per dominar la distanza de 3000 km.
- 1861 — 1865 L'Uiara Civila ni «uiara denter ils stats»: Secessiun dil sid che proclama ina republica separatistica: La Confederaziun ni «Stats Confederai dell'America» sut la bandiera dellas «Steilas e Pals Cruschai» cun il president Jefferson Davis. — Robert Lee ei general dil sid (Confederai), Scott, McClellan e Grant (en successiun) ils commandants dil nord (Union). — Las grondas battaglia: Bull Run, Shiloh, New Orleans, Antietam, Fredericksburg, Petersburg. — Lincoln proclamescha l'Emanzipaziun dil negher (1863). — La battaglia de Gettysburg (6000 morts) annunzia la segira fin dils Confederai che capituleschan ils 3 d'avrel 1865 ad Appotomax (Virginia). — Unfrendas: 700 000 morts e blessai.
- 1865 Assassinat d'Abraham Lincoln: ils 14 d'avrel setta igl actur John Wilkes Booth il «Grond Emancipatur» el teater «Ford» de Washington durant ina representaziun.
- 1866 La «Reconstrucziun» dil sid ei sut il commando militar dil nord e provochescha il Klu-Klux-Klan, societad secreta che combatta la nova e preponderonta rolla dils neghers.
- 1867 Aquist dell'Alaska dalla Russia per 7 200 000 dollars (1,5 mill. km²).
- 1869 Emprem connex de viafier transcontinentala denter Atlantic e Pacific tras la Sierra Nevada.
- 1871 Il grond barschament de Chicago: la legenda pretenda ch'ina vacca hagi dersch ina lampa de petroli en stalla ed hagi aschia caschunau il fiug destructiv.
- 1876 — 1879 Novas grondas invenziuns americanas: Alexander Graham Bell inventa il telefon e Thomas A. Edison la lampa electrica ed il fonograf.
- 1880 — 1890 L'immigraziun pren grondas proporziuns: 5 milliuns.
- 1886 — 1894 Las empremas caumas «strikes» ell'industria. Marscha de protesta a Washington cun 20 000 senza lavur (1894).
- 1890 Gl'emprem assassin american che miera silla «sutga electrica».
- 1898 L'uiara denter Stats Uni e la Spagna. La Spagna piarda sias davosas colonias: Las Filipinas, Cuba, Puerto Rico. Puerto Rico ei oz in «liber stat assoziau» dils Stats Uni.
- XXavel Tschentaner*
- 1901 President William McKinley vegn assassinaus all'Exposiziun Panamericana a Buffalo, New York, e Theodor Roosevelt succeda sco president.
- 1902 Igl emprem kino american vegn aviarts a Los Angeles.
- 1903 Henry Ford organisescha sia compagnia ded autos. — Emprem viadi autistic transcontinental San Francisco — New York: 23 matg — 1 d'uost. — Ils frars Orville e Wilbur Wright fan igl emprem sgol cun aviun de propeller a Kitty Hawk, Carolina dil Nord (ca. 1/2 km. sgol en 1 minuta).
- 1906 Tiaratriembel e Fiug de San Francisco: 450 morts. — Pres. T. Roosevelt retscheiva il Premi Nobel della Pasch.

- 1906 Admiral Robert E. Peary contonscha il Pol dil Nord, accompignaus dad in negher e quater eskimos.
- 1912 Woodrow Wilson, um intellectual, elegius 28avel president.
- 1914 Il Canal de Panama vegn aviarts dals Stats Uni.
- 1915 Emprema telefonada New York — San Francisco. D.W. Griffith fa igl emprum grond film american: The Birth of a Nation (Ina naziun nescha).
- 1917 Emprema Uiera Mundiala: Ils Stats Uni tarmettan ina Expediziun armada per agid dils Alliai en Frontscha, sut il commando dil general Pershing. Capitulaziun della Germania 1918.
- 1919 Lescha federala della «Prohibiziun»: quei scamond ded alcohol gida pauc e porta vitier cunterbanda e corrupziun («Moonshine» = whisky illegal).
- 1920 Lescha federala dat il dretg de votar allas femnas.
- 1923 Emprum film sonor mussaus a New York da Lee de Forrest.
- 1926 Dr. Robert H. Goddard fa igl emprum experiment cun la racheta ballistica. (184 peis en 2,5 sec.).
- 1927 Charles A. Lindberg fa igl emprum sgol senza tegn New York — Paris en 33 uras e 29^{1/2} min. El vegn beneventaus triumfalmein a New York. Siu aviun, «il Spért de sogn Luis» (Spirit of Saint Louis) ei oz el museum de Washington.
- 1928 Emprum film plidaus a New York. — Il ballun dirigibel tudestg «Cont Zeppelin» arriva ell'America.
- 1929 La panica finanziaria della Buorsa de New York dils 29 d'october caschuna la «Depressiun» (inflaziun) economica americana.
- 1930 Sinclair Lewis, emprum scribent american dil Premi Nobel.
- 1932 Franklin D. Roosevelt elegius 32avel president. — El lanzescha il «New Deal» (niev resvegl economic) per combatter l'inoccupaziun, l'inflaziun. — Fin della Prohibiziun d'alcohol.
- 1935 Il parlament american fa la lescha della «Securità Sociala» (segrada de vegls, survivents e nunemploiai).
- 1942 Il fisicist italo-american Enrico Fermi e ses collegas dell'università de Chicago fan l'emprema fissiun d'uranium (isotop U-235) che munta la reacziun-cadeina nucleara e la bomba atomica.
- 1944 — 1945 Secunda Uiera Mundiala: (1939 — 45). L'America tarmetta ina Armada de Liberaziun ell'Europa. — Il di «D» (6 de zercl. 1944) entscheiva la pli gronda invasiun zacu fatga, sur la Mongia en Frontscha, sut il commandant suprem Dwight «Ike» Eisenhower. — Il di «V-E» (4 matg 1945): ils Tudestgs entscheivan la capitulaziun. — Pres. Roosevelt miera d'infarct e siu vice Harry Truman vegn president, il qual finescha l'Uiera en Japan culla curdada della bomba atomica sin Hiroshima (6 uost 1945).
- 1945 Fundaziun dellas Naziuns Unidas (UNO) a San Francisco. Il quartier general ei a New York e la succursala europea els baghetgs dell'antieriura Ligia dellas Naziuns a Geneva. Pli u meins 130 naziuns fan oz part dell'UNO.
- 1946 Ils Stats Uni dattan l'indipendenza allas Filipinas.
- 1947 Il plan Marshall dil parlament american dat 12 milliardas dollars agid financial ed emprests allas naziuns periclitadas dal communissem e per recuperar dals donns dell'uiara.

- 1948 L'America gudogna la Bloccada de Berlin encunter la Russia cun far ina «punt aerea» denter il mund liber ed il marcau da Berlin (10 meins).
- 1949 Fundaziun della NATO: pact de defensiun denter USA, Canada e 10 naziuns europeas per la protecziun dell'Europa Libra encunter las greflas digl Uors russ. — Sedia a Brüssel.
- 1950 L'America ed autras naziuns dell'UNO defendan la Korea encunter l'invasiun comunista.
- 1951 Pact de Pasch denter USA e Japan. — Emprema forza electrica derivonta dall'energia nucleara — Emprema contact de televisiun transcontinental.
- 1952 General Dwight D. Eisenhower elegius president republican. — Emprema explosiun termonucleara (bomba hidrogena).
- 1954 Il Tribunal Federal a Washington declara la separaziun razziala dellas scolas per nun-constituzionala. — Il prof. Jonas Salk anfla in mied efficaci encunter la polio e 30 milliuns affons americans vegnan virolai cun success.
- 1955 President Eisenhower propona la radunanza per la reducziun dils armaments a Genevra.
- 1958 Ils 31 de schaner lanzescha l'USA gl'emprema satellit «Explorer I» dal Cap Canaveral, Florida. (Ils Russ vevan fatg sensaziun mundiala cun lur Sputnik I ils 4 d'october 1957 — ina differenza da 4 meins!)
- 1959 Alaska daventa il 49avel Stat dall'Uniun. — L'America ha ils emprems bastiments nuclears: il submarin ballistic «George Washington» e la nav de marina commerciala «Savannah».
- 1961 President John F. Kennedy vegn inauguraus president ella vegliadetgna de mo 43 onns.
- 1961 — 1962 Ils austronauts americans fan plirs sgols en satellits suborbitals.
- 1962 Pres. Kennedy pretenda la smantellaziun dellas basas nuclearas della Russia en Cuba comunista.
- 1963 A Washington serimnan 200 000 persunas per sustenir la legislaziun dils dretgs civils. Martin Luther King fa siu renomau plaid: «I have a dream» (Jeu hai in siemi). — John F. Kennedy vegn assassinaus a Dallas, Texas, ils 22 de november, avon che finir ses emprems quater onns de president. Il texan Lyndon B. Johnson succeda.
- 1964 L'America sustegn il Sud-Vietnam anticommunistic cun bombardaments e vegn pli e pli ligiada cun quella uiara.
- 1965 Il satellit «Early Bird» (utschi marvegl) fa pusseivla la televisiun transatlantica en emisiun directa.
- 1968 Martin Luther King, menader spiritual dils Neghers e premi Nobel, vegn assassinaus a Memphis, Tennessee, ils 4 d'avrel. Sia bara vegn tratga en in grond til de bara dad in mèl tras il marcau ded Atlanta, Georgia, nua ch'el ei satraus. Dus meins pli tard vegn il candidat democratic per la presidenza, Robert F. Kennedy, 42 onns vegls, assassinaus a Los Angeles durant ch'el fa in plaid de victoria politica.
Helen Keller, d'origin svizzer, tschocca e suorda scribenta de gronda inspiraziun humana per ses compazients, miera ella vegliadetgna ded 87 onns.
Il november vegn Richard M. Nixon elegius 37avel president.

- 1969 Ex-president Dwight «Ike» Eisenhower, staus commandant suprem dellas forzas alliadas ell'Uiara Mundiala II, miera d'infarct coronari ils 28 de mars. El vegn satraus cun tuttas honors d'in herox nazional ed universal.
- L'emprema truppa americana (25 000) vegn retratga dal Vietnam. — Il pres. Nixon vegn sustegnü dalla maioritad silenzüsa per sù program vietnames malgrad protestas d'ina part dil pievel, surtut della giuventetgna studiosa.
- Ils emprems carstgauns silla glina: ils 20 de fenadur setschentan ils astronauts americans Neil Armstrong ed Edwin Aldrin ella «Mar della Tranquilitad» della glina e rimnan specimens de crap lunar ch'els prendan cun els sin tiara a pro della scienza; lur pilot dil modul-commando ei Michael Collins. Il medem onn, ils 19 de november, repetan Charles Conrad, Alan Bean e Richard Gordon l'odissea spaciala de 400 000 kilometers viadi che vegn trasmessa perfetgamein per radio e televisium.
- 1970 Cun manifestaziuns anti-polluziun vegnan milliuns Americans allarmai dal prighel dil lavagament della natira, dell'aria e dell'aua.
- La decisiun dil pres. Nixon de far ina operaziun militar encunter ignivs communists en Cambodscha caschuna protestas studenticas en USA; disuorden ell'universitad de Kent en Ohio cloman la milissa statala en acziun e quater students crodan dallas ballas duront in'alteraziun nuncontrollada.
- Il president Nixon, sco suprem commandant dell'armada, dat il brevet cul rang de «general(a) brigadier(a)» a duas dunnas «colonellas».
- La Posta Americana che fa gronds deficits e funcziunescha miserablamein vegn reformada cun midar ella d'in departament federal en in survetsch postal independent; la megliuraziun para buca ded esser veseivla tochen oz! Ina brev da Chapel Hill, N. C. a Washington, D. C. — quater uras viadi cun auto — drova ton e de pli temps che ina brev da Chapel Hill — Grischun ... (3 — 4 dis).
- La pirateria aviatica daventa ina epidemia denter psihopats e criminals; il tierm final preferius ei La Habana, Cuba.
- La statistica della fin digl onn annunzia che duront 1970 seigien 4000 Americans morts duront combats en Vietnam, e 30 000 blessai.
- 1971 A Paris han ils diplomats americans la 100avla(!) radunonza culs delegai communists dil Nord-Vietnam per contrahar sur d'in pusseivel accord de pasch.
- Edward «Teddy» Kennedy piarda sia influenzeivla scharscha de «Whip» (misla, parsura) el gremi dils senaturs democrats el parlament federal. Ina frida per futuras ambiziuns alla presidenza.
- Il preventiv federal pigl onn fiscal 1972 ei postaus sin 230 milliardas dollars (ca. 980 milliardas frs. sviz.).
- Igl insecticid DDT vegn scumandaus ell'America. — Ina bomba explodescha el Capitol a Washington; negin vegn blessaus. — Gl'empren negher vegn numnaus admiral della flotta americana e treis auters survegnan il rang de general. — Il dollar «flottant» caschuna crisa internaziunala e piarda 10% de sia forza viers il franc. — La limita de votar vegn sbassada sin 18 onns e cun quei survegnan 25 000 000 giuvens Americans il dretg de votar ella futura elecziun dil president (1972). — Activists indians occupeschan l'isla Alcatraz ella baja de San Francisco per dramatisar lur situaziun sociala de minoritad. — Pres. Nixon viseta la Russia.

III. POLITICA

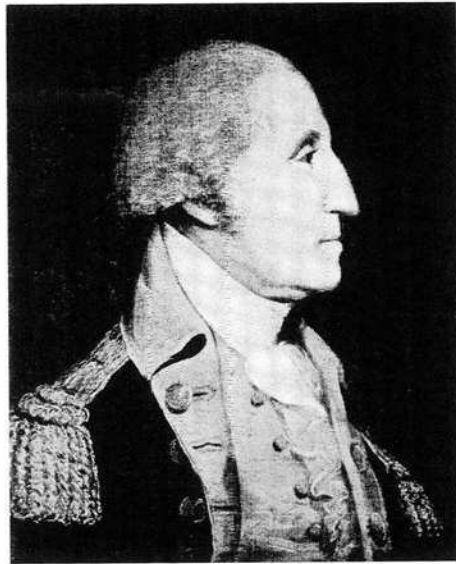
SISTEM POLITIC DILS STATS UNI

L'Instituziun politica dell'America ei in'uniun federala de 50 stats (48 geograficamein uni plus Alaska (1959) e l'insla pacifica de Hawaii (1959), separada per 3 200 km dalla California viers vest). L'autorità dil guvern democratic american schai ella forza morala della pluralità, e quella defenda ils principis che han lur entschatta e model ellas veglias democracias europeas (la Grecia classica, la Magna Charta (1215), la Confederaziun helvetica (1291). La Constituziun americana (1787) formulescha dretgs ed obligaziuns dil guvern e ses burgheis. La Constituziun preveda equilibr uliv dellas pussonzas federalas e statalas. Mintga stat ha puspei siu agen parlament. Il stat (cantun) vegn formaus da contadis (districts), e lezs da marcaus (city) ni vischnauncas (township) cun lur villages (vittgs). Il burgheis paga taglias, proporziunadamein, a tut quellas unitads. La Constituziun vegn buca midada, plitost amplificada cun ils schinumnai «amendaments» (aschuntas/midadas). Quellas clarificaziuns, numnadas «Bill of Rights» (lescha dils dretgs) ha tochen oz 20 artechels, il davos quel de 1971 che dat als giuven de 18 onns il dretg de votar.

Il sigil federal porta per simbol l'evla americana (American Eagle) corunaus dad ina constellaziun de 13 steilas (per las veglias 13 colonias), el miez il scut (uoppen) nazional (13 sdremas alvotschnas); ellas greflas tegn il tschess in'arbagia (la pasch) ed in tschuppel (13) paliats (defensiun). Il motto E PLURIBUS UNUM (rom.: «ord plirs in» = l'uniun dat forza!) ha Thomas Jefferson proponiu tenor gl'emprem sboz dil sigil concepìus dagl artist genevrin a Filadelfia, Pierre-Eugène Du Simitière. Quei simbol ei veseivels sin mintga bancnota d'in dollar. Il motto nazional (gia duvraus dapi 1814 ed officials dapi 1956) ei IN GOD WE TRUST (Nus vein confidanza en Diu), ed il himni nazional ei THE STAR-SPANGLED BANNER (la bandiera semnada da steilas), scretts da Francis Scott Key (1814) ed officials dapi 1931. In auter simbol nazional ei il zenn della libertad (Liberty Bell) conservaus egl'emprem parlament (Independance Hall) a Filadelfia.

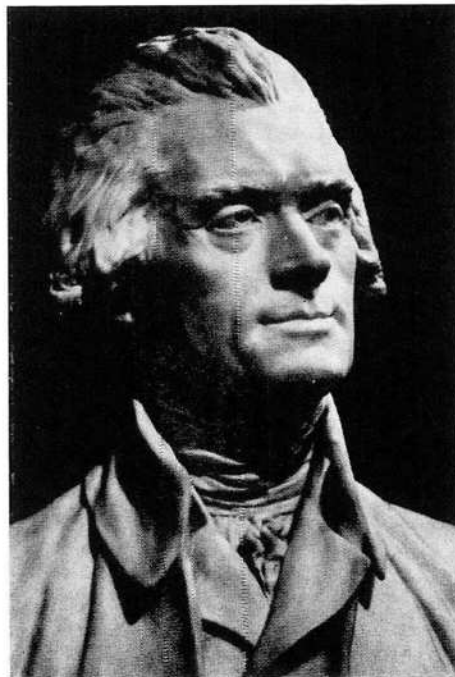
IL PRESIDENT

Sch'ins considerescha che la Historia ha dau als Stats Uni la honur-dolur de giugar la rolla d'emprema pussonza, lu savess ins dir ch'il president de quella naziun seigi oz il pli pussent um dil

George Washington (1732 — 1799), prem-general ell' uiaira dell'Indipendenza (1775 — 1781) ed emprem president dils Stats Uni (1789 — 1797)
«Gl'emprem ell'uiara, gl'emprem ella pasch, ed emprem els cors de ses compatriots»
(Pictura da Joseph Wright el Museum d'Art a Cleveland)

Thomas Jefferson (1743 — 1826). Autur della declaraziun dell'Indipendenza.

George Washington
GEORGE WASHINGTON

Thomas Jefferson
THOMAS JEFFERSON

James Monroe
JAMES MONROE

Andrew Jackson
ANDREW JACKSON

William H. Harrison
WILLIAM H. HARRISON

James K. Polk
JAMES K. POLK

John Adams
JOHN ADAMS

James Madison
JAMES MADISON

John Quincy Adams
JOHN Q. ADAMS

Martin Van Buren
MARTIN VAN BUREN

John Tyler
JOHN TYLER

Zachary Taylor
ZACHARY TAYLOR

Ils Presidents dils stats uni 1789-1972

NO.	NUM	NASCH.	PRESIDI	ORIGIN	PARTIDA	MORT
1	George Washington	1732	1789	Virginia	Federalist	1799
2	John Adams	1735	1797	Massachusetts	Federalist	1826
3	Thomas Jefferson	1743	1801	Virginia	Democratic-Republican	1826
4	James Madison	1751	1809	Virginia	Democratic-Republican	1836
5	James Monroe	1758	1817	Virginia	Democratic-Republican	1831
6	John Quincy Adams	1767	1825	Massachusetts	Democratic-Republican	1848
7	Andrew Jackson	1767	1829	South Carolina	Democratic	1845
8	Martin Van Buren	1782	1837	New York	Democratic	1862
9	William Henry Harrison	1773	1841	Virginia	Whig	1841
10	John Tyler	1790	1841	Virginia	Whig	1862
11	James Knox Polk	1795	1845	North Carolina	Democratic	1849
12	Zachary Taylor	1784	1849	Virginia	Whig	1850

Millard Fillmore
MILLARD FILLMORE

James Buchanan
JAMES BUCHANAN

Andrew Johnson
ANDREW JOHNSON

Rutherford B. Hayes
RUTHERFORD B. HAYES

Chester A. Arthur
CHESTER A. ARTHUR

Benjamin Harrison
BENJAMIN HARRISON

Franklin Pierce
FRANKLIN PIERCE

Abraham Lincoln
ABRAHAM LINCOLN

Ulysses S. Grant
ULYSSES S. GRANT

James A. Garfield
JAMES A. GARFIELD

Grover Cleveland
GROVER CLEVELAND

William McKinley
WILLIAM MCKINLEY

13	Millard Fillmore	1800	1850	New York	Whig	1874
14	Franklin Pierce	1804	1853	New Hampshire	Democratic	1869
15	James Buchanan	1791	1857	Pennsylvania	Democratic	1868
16	Abraham Lincoln	1809	1861	Kentucky	Republican	1865
17	Andrew Johnson	1808	1865	North Carolina	Democratic	1875
18	Ulysses Simpson Grant	1822	1869	Ohio	Republican	1885
19	Rutherford Birchard Hayes	1822	1877	Ohio	Republican	1893
20	James Abram Garfield	1831	1881	Ohio	Republican	1881
21	Chester Alan Arthur	1830	1881	Vermont	Republican	1886
22—24	Grover Cleveland	1837	'85—'93	New Jersey	Democratic	1908
23	Benjamin Harrison	1833	1889	Ohio	Republican	1901
25	William McKinley	1843	1897	Ohio	Republican	1901
26	Theodore Roosevelt	1858	1901	New York	Republican	1919
27	William Howard Taft	1857	1909	Ohio	Republican	1930
28	Woodrow Wilson	1856	1913	Virginia	Democratic	1924
29	Warren Gamaliel Harding	1865	1921	Ohio	Republican	1923
30	Calvin Coolidge	1872	1923	Vermont	Republican	1933
31	Herbert Clark Hoover	1874	1929	Iowa	Republican	1964
32	Franklin Delano Roosevelt	1882	1933	New York	Democratic	1945
33	Harry S. Truman	1884	1945	Missouri	Democratic	
34	Dwight David Eisenhower	1890	1953	Texas	Republican	1969
35	John F. Kennedy	1917	1961	Massachusetts	Democratic	1963
36	Lyndon Baines Johnson	1908	1963	Texas	Democratic	
37	Richard Nixon	1919	1969	California	Republican	

mund. Per evitar tut prighel de dictatura ha la Constituziun dus freins: il parlament ed il tribunal. Il President vegn proponius dallas partidas (las duas dominantas ein ils Republicans e Democrats) ed elegius mintga quater onns il november dal pievel; igl elegiu sto vegnir confermaus dad in «Collegi electoral» ord tuts ils stats, ina tradiziun oz resentida per ballast nunnecessari. Il present president, Richard Nixon, ei dapi George Washington il 37avel, e candidescha per ina secunda perioda 1972—76. Igl era usit ch'il president american seschava buca eleger de pli che duas

gadas (ni per 8 onns), tochen che Franklin Roosevelt ha rut quella tradiziun per finir treis periodas e per schar eleger ina quarta ga (1933—45), la davosa perioda malsauns e senils durent treis meins. Per semegliontas ambiziuns prigusas perscriva il 22avel Amendament (1947) il vegl maximum ded 8 onns. In president, William Harrison, ha regiu mo 31 dis (morts en uffeci 1841), e Zachary Taylor 16 meins (1849—50). Quater presidents ein vegni assassinai: Lincoln (1865). Garfield (1881), McKinley (1901) e Kennedy (1963).

Il president propona sù vice-president e sia «famiglia officiala», il Cabinet, cun ses ministers, ils derschaders federals, ambassadurs, generals ed admirals, che ston lu vegnir confirmai dal senat. El signescha ni vetescha (dat il «veto») a novas leschas ed ha de contrahar cun presidents e retgs ded autras tiaras. Sia famiglia fa part de sia representaziun, la dunna sco «emprima dama» della naziun. Il president ha oz in salari de 200 000 dollars per sù post de «splendida miseria» (sco Thomas Jefferson ha detg), ed el ha a sia disposiziun la Casa Alva. L'executiva — la complicada maschineria biocratica dil stat — lavura cun in preventiv annual de 207 milliardas dollars entradas (taglias etc.) e 234 milliardas expensas (defensiun, emprests ad autras tiaras, subvenziuns, salaris emploiai, retscherca scientifi-

ca e programs multifars, etc.). Il cabinet dil president consista oz ord 11 departaments, empalai da «secretaris» (ministers): Exterieur (State, fundaus 1789), Finanzas (Treasury, 1789), Militar (Defense, 1947), Giustia (Justice, 1870), Interieur (Interior, 1849), Agricultura (Agriculture, 1862), Commerci (Commerce, 1903), Lavur (Labor, 1913), Sanitad, Educaziun e Beinstar Public (Health, Education & Welfare, 1953), Construcziun e Svilup Urban (Housing and Urban Development, 1965) e Transport (Transportation, 1966); gl'anterieur Dept. della Posta (Post, 1872) ei dapi 1970 ina agenzia independenta (Survetsch Postal) cun igl intent de migliurar il survetsch e reducir ils gronds deficits: in experiment de menaschament modern contra birocrazia planoria.

1

1

Ils treis bratschs dil guvern american a Washington, D.C.: La Casa Alva, avdonza officiala dil President, cun davostier il monument de George Washington (obelisc), il flum Potomac ed el fons-miez il monument de Thomas Jefferson (tempel rodund).

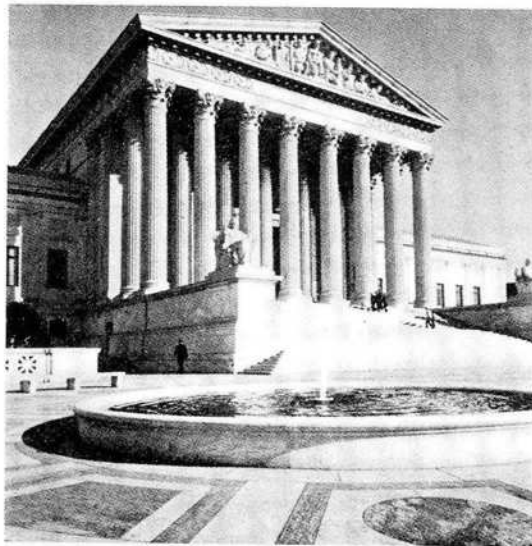
2

Il Capitol ni parlament naziunal, nua ch'il senat ed ils representants han lur combras de sesida. La cupla simbolisescha fermezia e sustegn ed ei coronada dalla statua della Libertad.

3

La Cuort Suprema ni dertgira federala che decida la costituzionalitad dellas Leschas. Las columnas grecas simboliseschan il «tempel della giustia».

3

2

IL CONGRESS

Il Congress ei l'assemblea nazionale, in parlament bicameral: Senat e Casa dils Representatives. Il Senat cun 100 «senators» (cussegliers dils cantuns) representa ulivamein (2 senators per mintga stat) ils interess dil stat (= cantun) sco unitad. Il vicepresidente della naziun fa il president dil senat senza esser member, ed el fa diever de sia vusch mo en cass ch'il senat ei en perfetg (50 cunter 50 vuschs). Tenor partida consista dil senat dil 92avel congress (1971) ord 54 democrats, 44 republicans, 1 conservativ ed 1 independent, total 100. Ils senators ein elegi per sis onns ed han oz in salari de 42 500 dollars per quella «plazza sur onn» ch'oblighescha d'interromper tut auter gudogn che savess influenzar sia posiziun publica («conflict d'interess» = pa-drinadi politic).

La Casa dils Representatives (House of Representatives) corrispunda al cussegl nazional svizzer: representaziun tenor la populaziun; il stat de New York ha (1971/72) 41 congressists («Congressmen»), California 38; in soli cusseglier han ils pauc-populai stats de Alaska (schegie il pli grond stat en dimensiun), Delaware, Nevada e Wyoming. Il diember total ei vegnius limitaui a 435 per tener a mistregn quei immens apparat politic (per 1971/72: 255 democrats, 179 republicans, 1 vacant). Il parsura (House Speaker, «plidader») sto esser ina ferma personalitad; in bionton dellas fatschentas preparativas vegnan denton discutate en comités e commissiuns. Mintga partida ha in portavusch ella combra, il schinumnuu «Whip» (la misla).

La Cuort Suprema

La «Cuort Suprema» ei il Tribunal Federal che ha sia palaz d'architettura classica — in tempel della giustia — sper il Capitol a Washington. Ils nov derschaders federali («Justices») vegnan numnai dal president, e confirmai ni refusai dal senat suenter rigid examen. Il cauderschader («Chief Justice») e ses otg collegas («Associates») ein elegi per veta duronta e survigileschan leschas e dretgs de naziun, stats ed individuals (per ex. dretgs civils, libertad religiusa, lescha criminala, libertad dil plaid, proceduras giudicialas, litigaziuns maritimas, leschas statalas e federalas etc.). Il Tribunal ei surtut il guardian della Constituziun, lescha suprema della naziun.

ILS STATS

Semegliont alla Svizra, ha mintga stat sia atgna legislatura e dertgira. Ils parlaments statals ein

bicamerals, cun in «Senat» ed ina «Casa» ni «Assamblea» (House, Assembly); salv il stat de Nebraska che ha mo ina combra, semegliont al Cussegl Grond dil cantun Grischun. L'executiva statala stat sut in «Guvernatur» (Governor) che ha en sia cabinet in «Litinent-Guvernatur» (Lieutenant-Governor) sco vice; in «Secretari dil Stat» (Secretary of State) sco cancellier; in «Tresorier» (Treasurer) sco cassier statal; in «Auditur» ni «Controllader» (Auditor, Comptroller) sco Revisur della contabilitad statala; in «Advocat General» (Attorney General) che presenta la lescha ed ils dretgs dil stat avon dertgira. Vitier vegnan aunc «Commissaris» (Commissioners) per agenzias specialas (Agricoltura, commerci, polizia, turissem, fieras etc.) ed il «Superintendent of Public Instruction» (ni «Education») ni schef dil departement d'educaziun. Mintga stat ha sia bandiera, sia sigil, sia motto, sia flura, sia plonta, sia utschi, e magari sia canzun officiala. Per semeglia, la Virginia, la «mumma dellas 13 Colonias», ha ina bandiera blava cul sigil (scaffius da Thomas Jefferson e dessignaus dal genevrin P.E. Du Simitère): in guerrier-liberatur che sfracca sutta-peis in tiran, inscrets cul motto latin: SIC SEMPER TYRANNIS (Aschia vai culs tirans); la flura e plonta officiala ei il «Dogwood» (transl. litterala «lenn-tgaun»), ina caglia che flurescha la primavera en vestgiu spir alvs; igl utschi official: il «Cardinal della Virginia», in utschi della famiglia dils parfinchels scarlatta cun cresta; la canzun officiala: ««Carry Me Back to Old Virginia» (Jeu less turnar ella veglia Virginia).

La pli gronda lutga ch'ils stats han oz ei de mantener lur dretgs («states' rights») enviers la carschenta dominaziun della maschineraia birocatica federala (il centralismus); da Washington anora vegn dirigiun ina vera armada de 2,7 milliuns emploiai civils.

ILS CONTADIS

Ils stats ein subdividi en cumins, numnai per tradiziun dellas 13 colonias englesas «Contadis» (County), except en Luisiana, nua ch'ils Franzos han numnuu ils cumins tenor las pleivs «Paroisse», e dacheu il num hodiern de «Parish». Il diember variescha: Delaware ha 3, Texas 254; total diember en USA: varga 3000 de differenta grondezia; Arlington County en Virginia ha mo 62 km² (ca. 4 ga pli pign che il cantun Zug cun 240 km²), ferton che San Bernardino County el sid della California cuntegn 52 340 km² (varga la grondezia della Svizra). Igl intragliauter ei 2 600 km.

IL PIEVEL

Votaziun populara dil President e sia elecziun effectiva davart il «Collegi Electoral»

Elecziun populara directa dils 100 Senats e 435 Representatives dil Congress

Nomina dils 9 Derschaders Federals che vegnan confirmai ni refusai dal Senat

BRATSCH EXECUTIV
IL PRESIDENT

Il President exequesch las Leschas della Constituziun e dil Congress

BRATSCH LEGISLATIV
IL CONGRESS

Il Parlament fa e votescha las Leschas

BRATSCH GIUDIZIAL
LA CUORT SUPREMA

La Dertgira Federala clarifichescha las Leschas ed interpretescha la Constituziun

IL GUVERN FEDERAL CONSISTA DE TREIS BRATSCHS INTERCONNECTAI

Era la populaziun variescha fermamein: Loving County, Texas, ha 230 habitonts, ferton che plirs auters contadis (per ex. Los Angeles County han de confrontar cun de pli ch'in milliun habitonts, quei pervia de lur populaziun urbana. Mintga contadi ha in capo-liug (County Seat) cun ina casa-cumin (County Court House); l'administraziun cumpeggia en general tschun commissaris (County Commissioners), ina sort mistralia, e plirs officials, denter auter ils famus «sheriff» (commissari de polizia), in «clerk» (canzlist) che meina ils cudischs civils, funsils etc. ed in «prosecuting attorney» (advocat procuratur). Era l'impurtonza administrativa dil contadi, che ha ina funcziun denter il stat e la vischnaunca, ei varionta: modesta rolla en Nova Engheltiara (denter New York e Canada), denton de gronda forza historica e culturala els stats dil sid. Ei dat era marcaus (per ex. San Francisco) ch'ei in el medem temps era

gest in contadi, ed auters independents che fan insumma buca part (Baltimore, St. Louis).

VITGS E VISCHNAUNCAS

L'unitad politica che formescha la basa democratica dell'America ei semeglient alla Svizra la vischnaunca; il tierm variescha denter «city» (marcau) e «town» (burg); municipalitads ruralas van savens sut il num de «village». Ils Americans han fatg certs experiments co ins savess il meglier administrar la vischnaunca, aschi ch'ei dat oz treis sistems:

a) *President e cussegl*: il sistem tradicional sco en Svizra, cun in «mayor» (burgamaster, president, genau grond) e plirs «councilmen» ni «aldermen» (cussegliers, geraus, stalters). Da 18 000 municipalitads existentas ell'America han 15 000

quei sistem administrativ, surtut quellas cun meins che 5000 habitonts.

b) *Commissaris*: Quei sistem vegn applicaus per pli grondas vischnauncas e marcaus. Ina commissiun («commission») de 3—5 «commissioners» elegia in *primus-inter-pares* per gerau grond («mayor-president») e denter els repartan els scharschas (per ex. finanzas, auas, polizia e pompiers, ovras publicas, etc.). Quei sistem, introducius dapi ca. 1900, en Texas ein en declin (1917: 500, oz 300 marcaus).

c) *Cussegl-Administratur*: sistem sviluppaus 1908 en Virginia ed oz preferius da ca. 1 600 marcaus cun 25 000 e de pli populaziun. Ils votants elegian in cussegl («council»), il qual ha de numnar in administratur professional e nuntartischant («manager») che sa vegnir relaschus sche ses survetschs ein buca adequats. Il cussegl elegia da sia vart in «mayor» che ha mo funcziuns representativas.

Las vischnauncas ruralas pli grondas che han negin vitg e marcau vegnan administradas sco «township» (squadra, fracziun) dad in cussegl («board of supervisors» ni «selectmen») ed in canzlist «township clerk»). Duas tiarzas dellas 17 000 squadras (tud. vegl «nachpurschaft») ell'USA han meins che 1 000 habitonts. En quellas regiuns sparsas purilas vegn oz aunc fatg vischnaunca («town meeting») ella pli pura fuorma della democrazia americana.

SURVESTAS E STATISTICAS ECONOMIA

Agricoltura: las vastas e generusas tiaras ein stadas il coc dell'immigraziun de milliuns Europèes durant 3—4 tschentaners. L'agricultura americana ei aunc oz valetada per il pli custeivel possess, malgrad che la populaziun purila ei sminuida dapi 1935 da 30 sin 10 milliuns muort l'urbanisaziun della societad americana. Grazia alla moderna maschineria e novas metodos scientificas d'augmentar la produenziun san plipaucs agriculturs dumignar de pli spazi: 3,5 milliuns farmas d'intragliauter 150 hectaras (el vest pli grondas, egl ost pli pintgas), muntan totalmein a ca. 120 milliuns hectaras tiara cultivada e 370 milliuns hectaras pastiras. Anno 1930 produceva in pur avunda per nutrir 10 oz 45 personas. Ils davos diesch onns (1960—70) han las farmas augmentau lur gudogn annual per 22 %. Il terc («Graun indian») ei il pli impurtont product agricol, surtut el miezvest (Iowa, Nebraska, Ohio etc.). Novas

In negher progressiv: William de Graffenreidt, che porta siu num svizzer de noblezia tenor igl usit ch'ils sclavs prendevan il num dil patrun: il baron Cristoffel von Graffenried, (1661 — 1742), fundatur de New Bern (1710) en Carolina dil Nord, ei staus «landgrav» de quellas vastas tiaras.

sorts sem (hybridisaziun = cruschadas) han revoluzionau la produenziun (per 27 % en 30 onns). Auters products ein il graun, la mangola (el sid), la truffa (Idaho) ed ils fretgs (Florida, California): oranschas, citronas, iuas, persics etc.).

Ils purs americans ein beinorganisai en cooperativas e san quintar cun bunas subvenziuns federalas e statalas. Ils animals agricols han la suandonta statistica per 1971: biestga 114 milliuns tgaus (da quels 12 mill. vaccas de latg), 16 mill. nuorsas, 67 mill. pors. In segn dil temps ei ch'ins ha dapi 1960 calau de far la dumbraziun de mèls e cavals (1890 = 18 mill., 1959 3 mill.). Da l'autra vart ston ins dir ch'il niebel cavagl gaudi oz de pli stema sco animal de cuorsa e de stalla ch'en Svizra.

L'Industria

Biebein 20 mill. Americans lavuran ell'industria, la pli pussenta dil mund. Tschun milliuns ein occupai en l'industria dil transport, e de pli che 1 milliun mintgamai han las branschas de victualias, vestgadira, cundrezs metallics, maschinas electricas, construcziun en lenn e mobilies, textilies ed ils products de stamparia (pupi). La pesca commerciala (Alaska etc.) ei medemamein ina vasta industria cun 135 000 pescadurs cun 68 melli barcas e 4000 stabiliments de preparaziun, conservaziun e spediziun che procuran lavur aunc a 90 melli (ina fatschenta annuala de 2 milliardas dollars). L'energia electrica sedublegia mintga diesch onns, product annual: ca. 1 000 000 mil-

liuns uras kilowat; miez de quella forza va all'industria. Las ovras electricas ein en general privatas, denton ha il stat fatg immens projects el sid (ils lags artificials della Tennessee Valley Authority); mo 20 % deriva dalla forza dell'aua, il rest vegn produciu da cotgla ed ieli. Las pli modernas turbinas giganticas vegnan dalla Svizra (Brown Boveri). La disoccupaziun s'augmentescha pli e pli entras l'automaziun. Igl onn 1971 ein 5 milliuns stai senza lavur, inclusiv ils simulants e smarschuns. Da l'autra vart han 79 milliuns Americans indicau d'esser emploiai (49 mill. umens e 29 mill. femnas). La segirada federala 'nun-emploiai' ha sbursau igl onn fiscal 70/71 4,8 milliardas dollars a 6,5 milliuns petizionaris. Tonaton ein las entradas pils onns 1969 e 1970 carschidas da 3 705 sin 3 921 dollars per tgau per mintga American, inc. affons e vegls.

Las Comunicaziuns

Telefon, radio e TV ein domena privat-commercials, ed il stat ha negina controlla sur dils programs, denton maunca buca critica publica. Per alzar il scalem cultural han universitads e corporaziuns privatas fundau staziuns de radio e TV che fan emissiuns de radioscola, telecollegs. Il success ei eclatants malgrad mieds restrinschi. Las capo-reits della TV commerciala (NBC, ABC, CBB) han ensemen 1000 staziuns regionalas, ed ei exista 6000 staziuns de radio. Mintga American ha siu radio (208 milliuns apparats) e 96 % dellas famiglias han TV en casa; vitier vegn 260 000 amaters de radio cun lur atgna staziun.

La Posta ei ussa ina agenzia independenta dil guvern ed emploiescha 730 000 postalists en 32 000 uffecis per spedir 80 milliardas brevs e pacs ad onn. Ils posts o silla tiara han 31 000 differentas rutas postalas e mettan inaga per di la posta dagl auto anora en caums mess sin in pal sper via nova.

Il telefon ei ina organisaziun privata ed ei oz per gronda part automatisaus; ei tucca in telefon per American (208 mill.) Cuera—USA stat dapi 1971 en connex automatic.

La pressa americana stat intragliauter buca sil scalem svizzer, deno in per gasettas de grond prestisch (New York Times, Christian Science Monitor ed in per autras). La gasetta locala ha denton sia gronda impurtonza, dellas qualas ei dat 1 800 diarias e 9 000 jamnilas. Malgrad che il lungatg engles dominescha, s'ei surprendent ch'ei vegn stampau en USA 400 gasettas e magasins en varga 30 differentes lungatgs; las duas gasettas

svizras (Amerikanische Schweizer Zeitung (New York, fundada 1868, redactors F.X. Amrein, oz Max Ammann; president d'administraziun, il romontsch Dr. Peter Dalbert de Vuorzi); ed il Swiss Journal (San Francisco, 1918; redactors: Mario Muschi e fegls, tessines). Quellas revistas svizras portan artechels en engles e tuts quater lungatgs helveticos.

Ils Transports

Igl automobil ei lunschora il pli impurtont mied de transport: 86 mill. autos rullan sin via. Las stradas d'auto ein per 20 onns ordavon alla Svizra: ina grondiusa reit ded autostradas interurbanas cruschon e traversan il continent (65 000 km). Duas lingias d'autobus (Greyhound e Trailways) fan transport economicamein favoreivel en mintga cantunada, semeglient agl auto de posta svizzer. Il tren, grond pionier dil 19avel tschentaner, ei en digren, deno certas lingias denter gronds marcaus, ed ils trens de vitgira che han gronda concurrenza dals autos de vitgira de gronda dimensiun («autotrens»). Il niev sistem dil «contenider» (container) porscha denton collaboraziun denter viafier e camiun. Il pli popular mied de transport personal ei oz igl aviun, quei pervia dellas immensas distanzas en USA. (Da New York a Los Angeles en 5 uras, enstagl d'en 2—3 dis!). Ch'il sglar ei en voga dattan perdetga ils 700 melli pilots activs, ils 100 milliuns passaschiers annuals ed ils 9000 arioports; il pli trafficus ei quel de Chicago: quel de New York (Kennedy) stat per el 13avel rang, schegie impurtonts sco «porta aviatica» per l'Europa.

La navigaziun fluviala ei oz en gronda digren, denton ha la via fluvial-maritima dil sogn Luregn (Saint Lawrence Seaway), aviert dapi 1959 in grond traffic de carga dagl Atlantica als Lags Gronds cun lur marcaus industrials (Chicago, Toledo, Toronto en Canada etc.).

L'EDUCAZIUN

Las Scolas

Avon 100 onns eran 20 % dils Americans (la gronda part immigrants) illiterats, oz san 97,6 % scrire e leger. Ina quarta dil pievel american ei en scola (57 milliuns). La scola publica ei la dominonta e stat — sco en Svizra — buca sut controlla federala, mobein statale (= cantonale), schegie ch'ella sto retrer oz gronds subsidis federals. Historicamein ein las empremas scolars ameri-

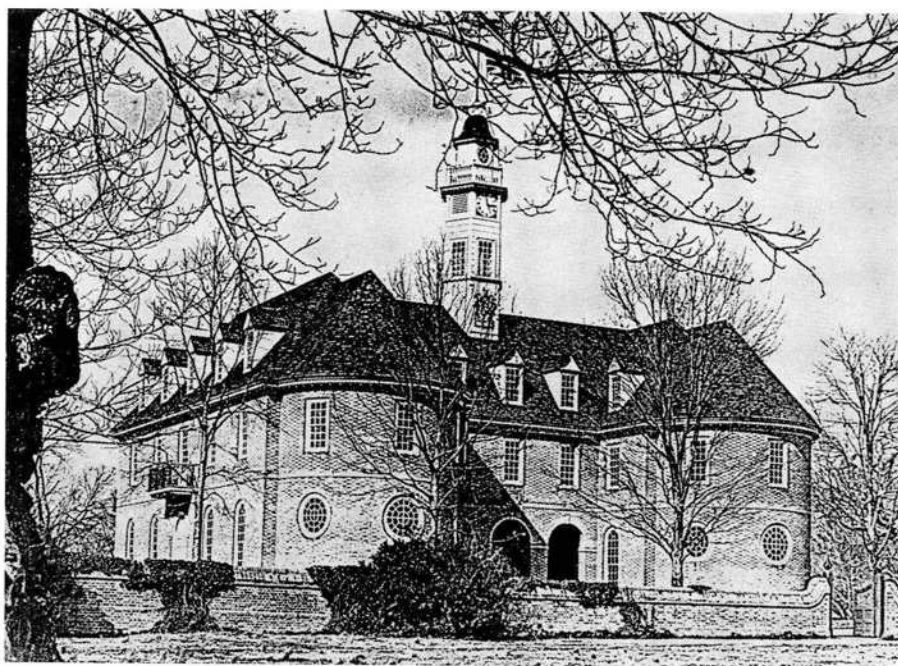
Tipica casa veglia dils pioniers en Carolina: ina vera farma dil sid ha ina casa-lenn cun aults tgamins exteriurs ed ina cuschina davosora (seniester), tut schurmegiau da aults ruvers.

canas stadas religiosas, e la baselgia catolica ha manteni in impressionont sistem della scola parochiala («parochial schools»), cun 10 milliuns scolars (1971); dasperas datti sco en Svizra in bionton instituts privats («academias» per protestants, ortodox, hebrès, de cadets militars etc.).

La scola educativa ei la suandonta: *La Scoletta* («kindergarten» da 4—5 onns), surtut els marcaus, ei facultativa. *La Scola Primara e Secundara* ei ina combinaziun de 12 onns ni «Grads» (The Grades). Il vegl sistem de «8+4» (vul dir 8 onns elementars e 4 secundars) exista aunc tscheu e leu, dentonil plan preferiu ei oz quel da «6+3+3» (6 onns elementars «elementary school», 3 onns secundars juniors («junior high school») e 3 secundars seniors («senior high school»). Cunquei che la secundara senior ha gia la funcziun de preparar per las professiuns, vegn arranschau pil scolar in plan de studis en sia direcziun futura: «vocazionale» (vocational) ni scola professional (tecnica, agricultura, mistregns) e «preparaziun academica» (academic / university preparation) cun roms dil tip gimnasi en Svizra (lungatgs, scienza, arts liberals). Cun quei diplom (High school diplom) sa il scolar entrar ella veta

professionala (secretarias, lavurs auxiliaras, vendiders, birolistis, ni lu continuar cun ina scola aulta («higher education») che vegn numnada «College» ni «University» (tierm intercambiabel, denton en general consista ina universiad de plirs collegis ed ei perquei pli completa).

L'Universiad ha in emprem scalem de 4 onns sutgraduai («Undergraduate») cun specialisaziun en pliras direcziuns. Ils students digl emprem onn vegnan numnai popularmein ils «frestgs» novizis *Freshmen*, dil secund «ils sabiuts» *Sophomeres*, dil tierz *Juniors* e dil quart *Seniors*. Il diplom final ei il «Bachelor's Degree» tenor il vegl sistem universitari engles, ch'ins savess postar denter maturitad e licenziat svizzer. Ils tetels varieschan tenor specialisaziun e vegnan mess davos il num cun abreviazions; ils pli frequents ein il «B.A.» (Bachelor of Arts), filosofia e lettras, il «B.S.» (Bachelor of Science) per las scienzas exactas e naturalas, ed il «LL.B.» (Bachelor of Law) per la giurispudenza. Dals 6,5 milliuns students universitaris (anno 1950 aunc 2,3 mill.) han 1969/70 833 melli (487 melli umens e 346 melli femnas) contonschiu quei emprem tetel academic-profesional. Ina quarta (209 melli; cun 126 melli umens e 83 melli femnas) han fatg il licenziat

Historica Universitad Americana: il «College of William and Mary» a Williamsburg, Virginia, fundaus 1693. Quella universitad ha giu George Washington per rector magnificus ed ils presidents Thomas Jefferson e John Tyler han empriu cheu la scienza ed art dil governar. Quella scola ha introduciu sco emprema ils lungatgs moderns ell'America dellas colonias englesas.

(«Master's Degree»), in studi che cuoza 2—4 semesters ella scola graduada («Graduate School»); ils dus pli usitai tetels ein il «M.A.» («Master of Arts, lat. Magister Artium»), il «M.S.» («Master of Science»), che corrispundan en Svizra agl «lic.fil.» e «lic. rer. nat.» Il tierz e pli ault scalem academic vul aunc 2—3 onns studi avanzau ed ina dissertaziun per contonscher il doctorat («Doctorate»). Ils tetels en scursanida latina ein «Ph.D.» (dr. fil.), «M.D.» (dr. med.), «D.D.S.» (dr. med. dent.), «Ed.D.» (dr. en pedagogia), «D.Sc.» (dr. fil. II/ rer. nat.), ed aunc auters.

Il diember dellas universitads demuossa tgei valeta ch'il pievel american (il pagataglia ni donatur filantrop) metta silla scolaziun: ca. melli universitads accreditadas (approbadas dad ina cumissiun examinatória), e vitier tschiens scolas aultas localas («city college», «community college», «junior college») che dattan ina pusseivladad a tschiensmellis students aunc buca ina gesta mira de lur clamada. Denter las renomadas e veglias

universitads lein indicar mo in per: a) *privatas*: Harvard (Cambridge, sper Boston, fundada 1636), William & Mary (Williamsburg, Virginia, 1693), Yale (New Haven, Connecticut, 1701), Princeton (Princeton, New Jersey, 1746), Columbia (marcau da New York, 1754) ed autras; b) *statalas*: University of North Carolina (Chapel Hill, N.C., 1795), Univ. of Michigan (Ann Arbor, Mich. 1817), Univ. of Washington (Seattle, Wash., 1861), Univ. of California (Berkeley, Cal. 1868). e silmeins aunc vegn de grond renum. c) *catolicas*: Georgetown (Washington, D.C., 1789, Gesuits); Catholic University of America (Washington, D.C., 1887), Marquette (Milwaukee, Wisconsin, 1881), fundada dagl arzuestg grischun Henni de Sursaissa.

Las biaras universitads americanas ein baghiadas sin in «Campus», dapersei che stimulescha la atmosfera academica denter students e professors. L'immatriculaziun ellas meglieras universitads ei zun competitiva e cara; las privatas cuostan ad onn tochen 4000 dollars (Harvard) e las statalas

tochen 2500 dollars. (U. of North Carolina); in minimum intras gl'auter fuss ca. 1500 doll. per scolas subvenzionadas. La università americana ei era in center de cultura (teater, TV, orchesters, museums d'art, festivals e concerts). In impurtont plaz ha era il sport surtut las equipas de ballapei american («football»), atletica leva («track and field»), ballapal («baseball») e gl'unviern il ballacanaster («basketball»). Era sports individualistics vegnan promovi (tennis, golf, senudar, ski etc.), e per las femnas il giug dils Indians, «lacrosse», semegliant al ballamaun, denton cun in fest che ha davon ina palutta de cup en reit per pegliar la balla ord l'aria per lu vegnir laghegiada el gol.

Il student american ei in emperneivel ed allert giuvnal dils studis, serius, e quels che han ils onns della protesta (1968—70) fatg «de pli caneras e bahaultscha che isau la caultscha» ein restai ina gronda minoritad; surtut l'intimidaziun dil professorat e l'interrupziun sfurzada della lezziuns — metodos d'anarchia e buca della libertad perdegada dals activists exagerai — ei dada ell'aua. Il problem pli urgent dils students che han finiu dapi 1970, ei d'anflar adequatas plazzas en in temps d'inflaziun e d'automaziun.

La Scolaziun d'Adults («Adult Education») ei enormamein pli avanzada che la schinumnada «scol'aula populara» en Svizra. En Svizra ha l'industria privata (per ex. Migros) surpriu quei ch'il stat ha negligiu. Ell'America fan buca mo las universitads cuors specials, mobein ca. 70 %o della scolas secundaras ein activas en quei senn (cuors della sera, cuors televisai etc.). E notabene: quei vala era per il pievel rural e muntagnard. Sper il benefeci intellectual dils instrui anflan aschia era ils scolasts animaziun spirtala ed in brav alzament de lur salaris.

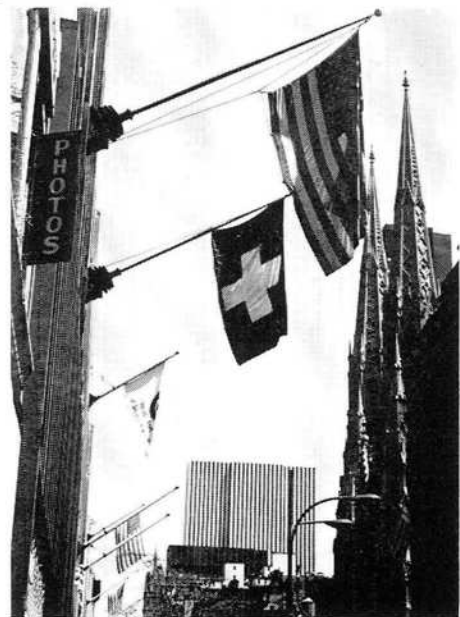
LA RELIGIUN

L'America ei oz ina societad religiusamein pluralistica e perquei ei la «separaziun de stat e baselgia», stipulada egl'emprem amendament della Constituziun, impurtonta. Historicamein han ils emprems «Exploratur» e «Conquistaders» spagnols (Florida) e franzos (Louisiana) purtau il catolicissem allas rivas americanas, e pli tard ils «Cavaliers» en Virginia (Anglicanissem) e «Puritans» en Nova Engheltiara (Presbyterianissem-Calvinissem); ein suandai ils «Quakers» en Pennsylvania, ils Lutherans ellas Carolinas, ils Baptists egl'entir sid, ils Mormons a Salt Lake City, ils ortodox a Chicago, ils gedius a New York, ed

New York: la renomada tschunavla via — «Fifth Avenue» cul pli ault baghetg («sgrata-tschiel») dil mund: igl «Empire State Building» (1250 peis aults, construius 1931).

SWISS CENTER a New York: la bandiera helvetica, sper l'americana, manifesta buca mo la presenza della Svizra, mobein en in senn pli elevau, simboliseschan omisdus bandieras la pli veglia e la pli pussenta democrazia dil mund. — Dregg ils spitsgs della catedrala neogotica de sogn Patrici da 1877.

aschia vinavon. Ils anabaptists svizzers (Emmenthal e Svizra Bassa) han fundau dapi 1700 bia pleivs en Pennsilvania e Virginia, e ca. 1840 han ils emigrants de Glaruna fundau pleivs zwinglians en Wisconsin («New Glarus»).

Il pievel american ha mess la naziun sut la protecziun de Diu e gudiment della Libertad individuala; la gronda part professa de crer en Diu, denton mo circa la mesadad (sur 100 milliuns) fa part d'ina baselgia ni organisaziun religiosa. Las pli numerusas baselgias (statistica per 1971) ein 1) ils Catolics (47,8 milliuns), 2) ils Baptists (26,6), 3) ils Lutherans (17,9), 4) ils Metodists (13,2), 5) las sinagogas hebreicas (gedius) (5,7), 6) ils Presbiterians (4,2), 7) ils Ortodoxs (3,6), 8) ils Episcopalians (Anglicans) (3,4), 9) ils Mormons («Ils sogns dil di adessa») (3,2). Vitier fuss de quintar ina gronda varietad de sectas. Las baselgias protestantas ein associadas el Cussegl Mundial dellas Baselgias (Genevra). Ils catolics romans han 17 arzustgus e 70 diocesis en uniun cun Roma. Ils uordens religios della veglia Europa ein tuts bein representai en USA ed ein vegni culs emprems pioniers. Ils Franciscans spagnols han fundau las renomadas «21 Missiuns» en California (18avel tschentaner); ils gesuits han purtau cultura el sidvest e meinan oz ina partida impurtontas universitads (la Constituziun americana ha garantiu lur dretg d'existenza, quei ch'ei buca stau il cass en Svizra dapi 1848); ils Benedictins han flurentas claustras, denter auter era quellas fundadas dalla «Congregaziun Helvetica» (Saint Meinrad, da Nossadunnaun; Mount Saint Angel, dad Engelberg). Duront il 18/19avel tschentaner han predicants missionaris grischuns perdegau cun success il Plaid de Diu ellas muntognas e prerias dils pioniers-immigrants (denter ils plevons protestants ein de notar las schlatteinas Loretz, Willi, Theus, Sprecher, Biäsch a Porta, Ragaz, Schneller, Schaff, Truog, Darms) ed ils missionaris catolics ils nums: Henny, Simeon, Cavegn, Sialm, Alig, Foffa, Zarn, Held, Brunner, Capeder, Monn ed auters.

En general vivan e lavuran las varias baselgias dell'America en buna pasch ecumenica.

LA CULTURA

La cultura americana ei in mosaic en tuttas colurs gest sco il pievel sez. Ina definiziun exacta ei nunpusseivla. La cultura purila e muntagnarda ha sias tradiziuns pastorales (canzun populara, sault, art popular etc.), per gronda part d'origin eurpeic, mo leusunter fetg modificau al niev gust american. La cultura urbana e classica regia els gronds centers marcauils, en emprema lingia a New York, nua ch'il mund artistic internazional fa rendezvous per far carriera e fortuna. Els museums americans ein de gronda classe e possedan in immens scazi rimnaus e cumpraus ella veglia Europa. Il «Metropolitan Museum of Art» a New York, la «National Gallery» e «Smithsonian» a Washington, els museums de Boston, Filadelfia, Baltimore, Chicago, Los Angeles ed in tozzel vitier ein de categoria mundiala. Il «Museum d'Art Modern» a New York fa clar ch'ils artists americans han surtut influenzau la pictura internazionala cugl «art abstract» e sias ramificaziuns modernisticas. La musica ed il sault modern ein medemamein impurtonts ed aschia l'arhitectura. Denton il pli grond scazi cultural ei vegnius creaus dalla litteratura, surtut il raquent, la novella ed il teater.

LA LITTERATURA

Ch'il cudisch e la stampa giogan ina rolla preponderonta ella veta culturala dils Americans, ei gia beinveseivel dallas numerusas ediziuns (20 000 novs tetels per onn) e la collecziun dils cudischs, pamflets e documents), la New York rary of Congress a Washington cun ca. 60 milliuns cudischs, pamflets e documents, la New York Public Library (8 milliuns cudischs) e bia autras: varga 50 universitads han bibliotecas cun depli che in milliun cudischs (California 9 mill.; Harvard 8 mill.). L'America ha en total 14 500 bibliotecas.

Scribents americans dil 19. tschentaner

(Ina selecziun)

Scribents

Washington Irving
James Fenimore Cooper
William H. Prescott
George Bancroft
Ralph Waldo Emerson
Nathaniel Hawthorne

Henry Wadsworth Longfellow
Edgar Allan Poe

Henry David Thoreau
James Russel Lowell
Walt Whitman
Herman Melville
Mark Twain

Ovras tipicas

The Legend Hollow e Rip Van Winkle.
The Last of the Mohicans.
History of the Conquest of Mexico.
A History of the United States.
Concord Hymn.
The Scarlet Letter e The House of the Seven Gables.
The Song of Hiawatha.
The Fall of the House of Usher; The Raven e Annabel Lee.
Walden e Civil Disobedience.
Biglow Papers.
Leaves of Grass.
Moby Dick.
The Adventures of Tom Sawyer e The Adventures of Huckleberry Finn.

Scribents americans dil 20. tschentaner

Novellists

Theodore Dreiser
Upton Sinclair
Sinclair Lewis
William Faulkner
Ernest Hemingway
John Steinbeck
James Baldwin

Ovras tipicas

An American Tragedy.
The Jungle, Oil e Boston.
Main Street e Arrowsmith.
The Sound and the Fury e Absalom, Absalom!
For Whom the Bell Tolls e the Sea.
The Grapes of Wrath.
Go Tell It on the Mountain

Poets

Robert Frost
Stephan Vincent Benét
Carl Sandburg

Ovras poeticas

Mending Wall, Birches e The Death of the Hired Man, avout rural New England
John Brown's Body e The Devil and Daniel Webster.
Chicago Poems e The People, Yes.

Dramatists

Eugene O'Neill
Tennessee Williams

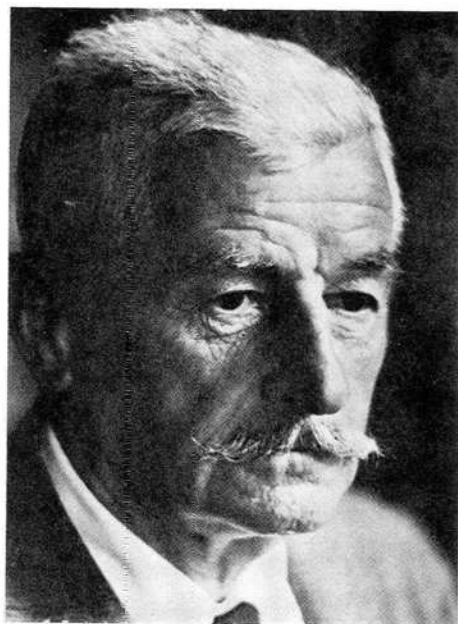
Ovras tipicas

The Emperor Jones, Strange Interlude e Ah, Wilderness!
The Glass Menagerie e A Streetcar Named Desire, studies of human emotions and frustations.

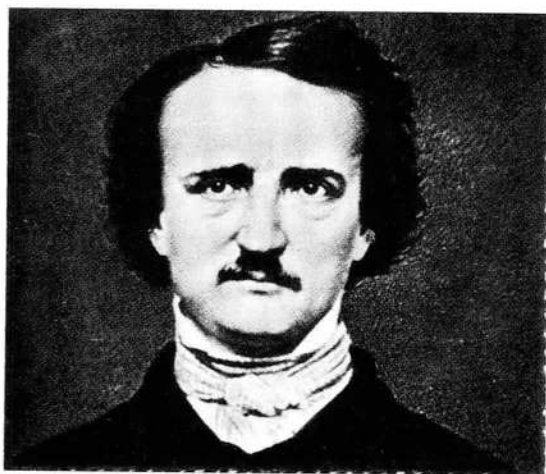
ERNEST HEMINGWAY (1898 — 1961)

Scribent american. Reporter d'uiara el maneivel Orient e durant l'uiara civila en Spagna. Posiziun critica envers la societad humana moderna. Premi Nobel 1954.

WILLIAM FAULKNER (1897 — 1962)

Scribent american. Ils problems de ses romans pren el ord sia patria (stats dil sid) e da sias experiencias de veta sco pilot ell'empresa uiara mundiala. Premi Nobel 1949.

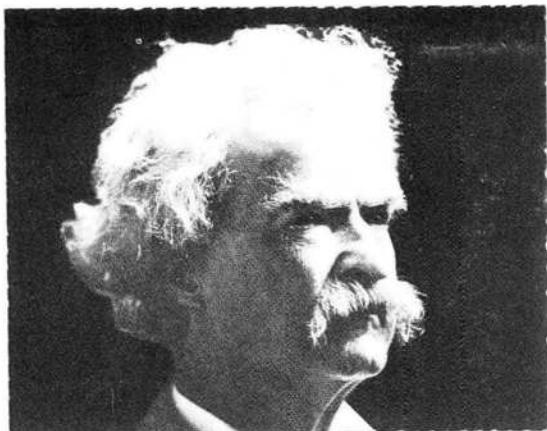
EDGAR ALLAN POE (1809 — 1849)

Poet e scribent nordamerican. El ha ina veta inquieta. En sias numerusas historias cuortas s'exprima sgarschur ed inquietezia. La psica gioga ina gronda rolla e la forza attractiva dil nausch. El ei staus de grond'influenza sils simbolists franzos, era cun sia lirica meisterila.

NATHANIEL HAWTHORNE (1804 — 1864)

Sias raquintaziuns e romans s'occupeschan cul mund e la veta dils emprems colonists della Nova Engheltiara. El persequitescha cunzun l'influenza della cuolpa sil caracter dil carstgaun. Ensemen cun Poe ha el giu gronds merets per il svilup della creaziun epica de fuorma cuorta. 1850 vegn el enconuschents universalmein cun l'ovra: *The Scarlet Letter*.

MARK TWAIN (1835 — 1910)

Scribent nordamerican. Da giuven navigatur sil Mississippi, lura minier, epi schurnalist. Va en Europa e Palästina. Ei poet nazional sco Poe e Whitman, sper J. Swift il pli grond satiric de lungatg engles. Enconuschents cun res cudischs de historias de buobs lumpazis. El ridiculisescha ils rehs. Sia biografia ei enconuschenta, plena de sabientscha della veta.

WALT WHITMAN (1819 — 1892)

Poet lirik nordamerican. Influeanzaus da Goethe, Schelling e Hegel. Cun vitalitad sfrenada va el sur leschas poeticas, el representa igl um cum'in. Sia ferma humanitad, sia ritmica libra han pli tard giu gronda influenza sin auters poets.

RALPH WALDO EMERSON (1803 — 1882)

Filosof e poet nordamerican. El batta encunter la superficialitad humana. Per el ei tut cumpriu ell'olma humana. El animescha ils Americans a nova reflexiun e schientscha. Adherent dil transcendentalissem.

HERMAN MELVILLE (1819 — 1891)

Scribent american. Fui en rebellun romantica la veta burgheisa per far igl aventurier marinar. Da sia tempra solitaria deducescha el che Dieus e carstgaun s'entaupien en hanada nuncapientscha, demai che omisdus piteschien dalla nunsufficienza de quest mund.

ROBERT FROST ei in dils pli renomai poets lirics dell'America, naschius a San Francisco 1874, morts igl onn 1963. — En sempla moda s'exprima el en descripiuns della natira en balladas ed idils, risguardond cunzun cuntradas e la glieud della Nova Engheltiara. Sia carezia tiel carstgaun e la natira de sia patria, sia intimitad culla gronda natira d'uuls e cuntradas dattan expressiun a sia poesia nunpatetica e verdeivla, ligiada culla veta.

Stopping by Woods on a Snowy Evening

Whose woods these are I think I know.
His house is in the village though;
He will not see me stopping here
To watch his woods fill up with snow.

My little horse must think it queer
To stop without a farm house near
Between the woods and frozen lake
The darkest evening of the year.

He gives his harness bells a shake
To ask if there is some mistake.
The only other sound's the sweep
Of easy wind and downy flake.

The woods are lovely, dark and deep,
But I have promises to keep,
And miles to go before I sleep,
And miles to go before I sleep.

Paus el bostg ina sera ch'ei neiva

Jeu creitg ch'jeu sai tgi ei patrun dil bostg.
El ha sia cas'el vitg, e gest perquei sa'l
strusch saver ch'jeu fetschel cheu in paus
mo per mirar co siu uaul vegn pleina neiv.

Miu tguli sto tertgar ch'jeu seigi ord il moni
de star mureri tut sespiars naven da cas'e cuort,
a mesa strada denter bostg e lag schelaus cun
glatsch,
duron la pli stgiraglia notg digl onn.

El dat ina stremlida, ils rullis sin siu cumet
fan in smarvegl per dumandar sch'ei seigi cheu in
sbagl?

Schiglioc aud'ins nuot, silpli il schul dil vent
che va bufatg e fors'il lev curdar de floccas
neiv.

Il bostg ei bials, il bostg ei ners, profunds,
Ed jeu? Jeu hael fatg —, jeu stos tener empermischuns,
Ed uras hael aunc de caminar avon che ira a durmir,
Ed uras, uras, uras ir, avon che ira a durmir. . .

